

**КЫЗДАРДЫН БИЛИМИН МЕКТЕПТЕГИ ССГ АРКЫЛУУ
ЖАКШЫРТУУ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮН АНЫКТОО.**

**КЫРГЫЗСТАНДА ӨСПҮРҮМ КЫЗДАРДЫН
ГИГИЕНА МАСЕЛЕЛЕРИ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН
НАТЫЙЖАЛАРЫ**

Ыраазычылык

Бул отчет Канада Өкөмү тарабынын каржыланган “Кыргызстандагы кыздар үчүн мектеперде суу, санитария жана гигиенанын дараметин жогорулатуу” долбоорунун алкагында даярдалды. Биз Бэтани Карузо, Анна Элис, Готами Пенакалапати, Кендэйс Гирод, Глория Склар жана Эмори Университетинен Мэтью Фрименге изилдөөгө көрсөткөн колдоосу жана отчетту даярдоо процессинде көрсөткөн жардамы үчүн ыраазычылык билдиребиз. Ошондой эле, “Кыздар үчүн мектеперде суу, санитария жана гигиена” долбоору колдоо жана жол көрсөтүп келген ЮНИСЕФтин баш кеңсесиндеги кызматкерлер – Мурат Шахинге, Лизет Бургерсге, Мария Кармелита Франсуага, Сью Кавилге жана Йодит Шейдге ыраазычылык билдиребиз. Ошондой эле Колумбия Университетинен Марни Соммер, ББУ-нун кыздарды окутуу боюнча инициативасы, Гендер, ADAP жана билим берүү уюмдарынын мүчөлөрүнөн куралган Кеңешчи Топтун бизге көрсөткөн ишмердүүлүгүнө ыраазычылык айтабыз.

Малымат чогултуу жана баалоо иш-чараларын Мередит Нечитило, Save the Children США жана Асель Абдыраманова, Save the Children Кыргызстан жетекешти. Изилдөөнүн анализи Мередит Нечитило жана Асель Абдырманова тарабынан аткарылды. Техникалык жардам Жаклин Хэйвер көрсөтүлүп, отчет Мередит Нечитило жана Жаклин Хэйвер тарабынан жазылды.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигине өлкөдөгү өспүрүм кыздардын гигиена маселесин колдоп, жетишкен билим берүү чөйрөсүн курууда жетекчиликти аркалагандыгы үчүн өзгөчө ыраазычылык билдиребиз. Билим беруу жана илим министрлигине караштуу Кыргыз билим берүү академиясына, жогорку окуу жайларга, райондук билим берүү бөлүмдөрүнө жана мектеп жетекчиликтерине изилдөө учурунда көрсөткөн колдоосу үчүн чон рахмат айтабыз.

Изилдөөчүлөр тобунун мүчөлөрү Беназир Каныбек кызына, Чынгыз Зарылкановго, Гульзира Камытжановага, Нар-гиза Абдырахман кызы жана Женишгул Истанбековаларга чоң ыраазычылык билдиребиз. Маалымат чогултуу жана иштеп чыгуу процессинин ийгиликтүү болуусуна аты аталган изилдөөчүлөрдүн талыкпас эмгеги, ийкемдүүлүгү жана дилгердиги себеп болду.

Өлкөдөгү өспүрүм кыздардын гигиена маселесин көтөрөп чыгууда биринчилерден болгон Эсен Турусбековдун (ЮНИСЕФ, Кыргызстан), Назгуль Мусаеванын (Билим берүү жана илим министрлиги), Алтынай Урайымованын (Саламаттыкты сактоо министрлиги), Вера Тойгонбаеванын (КОСУ), Вера Савочкинанын (КБА) жана Асель Абдырамановалардын (SCI Кыргызстан) жумушчу топ катары ролун баса белгилеп кетүү зарыл. Алардын кыздардын гигиена маселесин көтөрүп чыгууда кошкон салымы баасыз.

Бул долбоор тажрыйбаларын, окуяларын жана сунуштарын терең ойлоону менен бөлүшкөн ата-энелердин, мугалимдердин, эркек балдардын жана өзгөчө кыздардын катышуусуз ишке ашмак эмес.

Сунушталган шилтеме: Мередит Нечитило; Асель Абдыраманова; Эсен Турусбеков, Анна Элис; Сара Бремли; Жаклин Хэйвер; “Айыз гигиенасынын Кыргызстандагы кыздардын тажрыйбасына жасаган таасири”, БУУнун Балдар Фонду, Бишкек, Кыргызстан, Март

Кыскартуулардын тизмеси

АГЖ – Айыз Гигенасын Жөндөө

АКШ – Америка Кошмо Штаттары

ББИМ – Билим берүү жана илим министрлиги

БУ - Бейөкмөт уюмдар

БУУ – Бириккен Улуттар Уюму

ДСИ (ДДС) – Демографиялык жана Саламаттык Изилдөөлөр (Демографиялык жана Денсоолук Сурамжылоолор) одно из двух

КР – Кыргыз Республикасы

СЖЖ (СанПИН) – Санитардык Жоболор жана Эрежелер

ССГ – Суу, Санитария жана Гигиена

ССМ – Саламаттыкты Сактоо Министрлиги

ТМ - Тереңдетилген маек

ФГТ – Фокус Группалык Талкуулар

ЮНИСЕФ – БУУнун Балдар Фонду

ICFI – Эл аралык Inner City Fund уюму

KII - Негизги Маалымат Берүүчүлөр менен Маек

SCI – Эл аралык Save the Children уюму

WinS4Girls – Кыздар Учун Мектептердеги Суу, Санитария жана Гигиена

Мазмууну

Ыраазычылык.....	ii
Кыскартмалардын тмзмеси.....	ii
Кыскача маалымат	2
Баштапкы маалымат	3
Баштапкы маалыматты баалоо	3
Өлкө тууралуу	3
Топология жана климат	3
Экономика	3
Демография	4
Инфраструктура жана ССГ объектилери	5
Мектептеги ССГ саясаты жана жөнгө салуу	5
Методология	7
Изилдөө негиздери	7
Мектеп тандоо	7
Маалымат чогултуу	8
Иш-чаралар	8
Окутуу	11
Катышуучуларды тандоо	11
Маалыматтарды иштеп чыгуу жана аспаптарды жакшыртуу	12
Талдоо	12
Жыйынтыктар	13
Контекстуалдык жагдайлар	13
Кыздар туш болгон кыйынчылыктар	16
Аныктоочул факторлор	21
Аныктоочу фактор 1: Жетишсиз маалымат жана колдоо	21
Аныктоочу фактор 2: Мектептеги ССГ курулмалары жана камсыздоо программасы жетишпестик кылат	33
Таасирлер жана коркунучтар	37
Сунуштар	40
Катышуучулардын сунуштары	43
Библиография	45

Баштапкы маалымат

Баштапкы маалыматты баалоо

Суу, санитария жана гигиена (ССГ) көптөн бери өзгөчө жаш балдардын арасында ден соолуктун абалын жакшыртуу менен оорунун тарашын кыскартууну көздөп, өкмөттөр жана өкмөттүк эмес уюмдар үчүн кызыгуу жаратып келет. Акыркы жылдарда өспүрүм кыздардын жалпы физикалык, акыл-эс жана эмоционалдык ден-соолугунун аныктоочусу катары айыз маселесине, ошондой эле ССГ программасынын бир өзгөчөлүгү катары кыздардын нын гигиеналык муктаждыктарынын маанилүүлүгүн кабыл алууга көбүрөөк көңүл бурулууда.

2012-жылы ЮНИСЕФ жана Эмори университетинин алдындагы Суу ресурстарын бүт дүйнөлүк коргоо боюнча борбор тарабынан “мектеп жашындагы кыздардын келген маалда туш болгон көйгөйлөрдү жана ошондой эле ошол көйгөйлөрдүн аныктоочуларын түшүнүү, кызыкдар болгон тараптар үчүн сунуштарды иштеп чыгуу максатында” төрт өлкөдө (Боливия, Филиппин, Сьерре Леоне жана Руанда) изилдөөлөрдү өткөрүшкөн (Long жана башкалар, 2013). Ал изилдөөлөрдүн негизинде кыздар айыз маселесинин тегерегинде социалдык, эмоционалдык жана практикалык ар кандай көйгөйлөргө туш болушаары билинди. Ошону менен бирге бул көйгөйлөргө стресс, коркуу жана уялуу, кийимден өтүп кетүү (агып кетүү), так жана жыт, ошондой эле ооруу, айыз тууралуу түшүнүктөрдүн начардыгы, мектепте айызы келген учурда туура жөндөөнү (өзүн алып жүрүүнү) билбегендик да кирет (Long et al. 2013; Haver et al. 2013; Caruso et al. 2013).

Ошол изилдөөнүн тыянактарынын негизинде изилдөөнүн экинчи айлампасы Азия, Африка жана Латын Американын 10 өлкөсүндө өткөрүлдү. Бул баяндама Save the Children уюмунун аракети жана ЮНИСЕФ, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, Кыргыз-Орус (Славян) университети жана ошондой эле Канада өкмөтүнүн колдоосу менен Кыргызстанда өткөрүлгөн изилдөөнүн тыянактарынын баалоосун сунуштамакчы. Бул баалоонун негизги максаттары:

1. Мектептеги айыз тазалыгын жөндөөнүн маселелерин жана көйгөйлөрүн аныктоо;
2. Мугалимдердин, ата-энедердин, эркек жана кыз балдардын айызы жана балакатка жетке-

ни, алардын мамилеси менен кылык-жоругу тууралуу түшүнүккө ар тараптуу ээ болушу;

3. Кыздардын мектепте колдонушу үчүн айыз жана жыныстык жактан жетилүүсү жөнүндө окуу материалдарынын негизги жыйындысын иштеп чыгуу боюнча маалымат берүү;

Өлкө тууралуу

Топология жана климат

Кыргызстан 2009-жылдагы эл каттоо боюнча 5.4 миллион калкы бар Орто Азиядагы континенталдуу жана тоолуу өлкө болуп эсептелет (КР Улуттук Статистика Комитети, 2009). Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Кытай өлкөлөрү менен чектешет. Башка коңшу өлкөлөрдөй эле Кыргызстан 20-кылымдын көп учурунда, 1919-жылдан 1991-жылы эгемендүүлүгүн алганга чейин Советтер Союзунун курамына кирген.

Кыргызстандын топологиясы өлкө аймагынын үчтөн эки бөлүгүн түзгөн Памир жана Тянь-Шань тоо кыркалары менен белгиленген. Өлкөнүн 90 пайызга жакын аймагы деңиз деңгээлинен 1000 м бийиктикте жайгашкан. Натыйжада, аймактын көптөгөн бөлүгү кадимки айыл чарбага караганда жайыт үчүн ыңгайлуураак. Тоолуу аймак болгондуктан кышы катаал жана кар көп жаайт.

Экономика

1992-жылкы эгемендүүлүктөн кийин, Кыргыз Республикасынын экономикасы жана мамлекеттик кызматтары Совет экономикалык зонасынын кулашынан жана Москвадан келген субсидиялардын токтошунан улам катуу жапа чеккен. 1990-жылдары базар экономикасы реформаларын ишке ашыруу менен өлкөнүн экономикасы кайрадан эгемендүүлүккө чейинки калыбына келе баштаган, бирок инфраструктура жана социалдык кызматтар инвестициянын аздыгынан жабыр тартууда.

2013-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук дүң продукциясы киши башына 1,200 АКШ доллары көлөмүндө эсептелген. Ушул эле көрсөткүч 2012-жылы 1,040 АКШ долларын түзгөн. Глобалдык экономикалык кризис жана 2010-жылдагы өлкөдөгү Апрель жана Июнь окуялары, ошондой эле 2011-2012-жылдардагы тамак-аш продукциясынын баасынын өсүшү жакырчылыкты кы-

Бишкек-Ош жолунда Тянь-Шань тоолорунун көрүнүшү. Сентябрь айынын башы. Көптөгөн тоо чокуларын жыл бою кар каптап турат.

Сүрөт.: SCI Кыргызстан, 2015

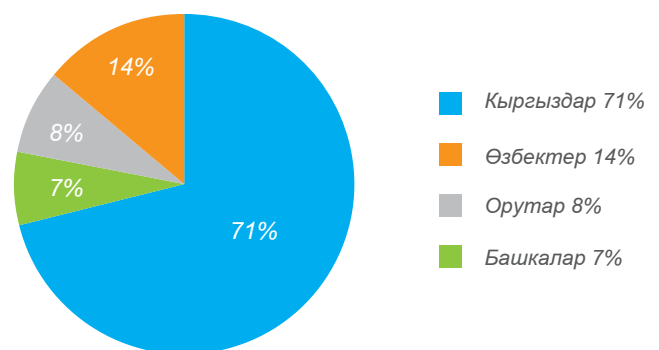
скартуу боюнча мурда жетишилген ийгиликтерди жокко чыгарды. Абсолюттук жакырчылык деңгээли 2010-жылдагы 33.7% дан 2011-жылы 36.8%га өскөн. 2010-жылдагы саясий кризистен кийин өкмөттүн реформага багытталган иш-чаралары өлкөнүн экономикалык жана социалдык туруктуулугун калыбына келтирүүнү жана мамлекеттик башкаруу менен инвестициялык климаттагы кемчиликтерди жоюуну көздөгөн. Ошентип, Кыргыз Республикасы төмөнкү киришелүү өлкөдөн орточо кирешеден төмөн болгон өлкө статусуна өттү. Классификация 2014-жылы Дүйнөлүк Банктын башкы экономисти жана экономиканы өнүктүрүү маселелри боюнча Башкармалыгы тарабынан чыгарылган.

Демография

Кыргызстан өлкөнүн ар кайсы аймактарында жайгашкан олуттуу этникалык азчылыктары бар көп улуттуу өлкө. 2009-жылдагы эл каттоо жыйынтыгына жараша болжол менен калктын 71%ы кыргыздар болуп саналат. Өзбектер экинчи ири этникалык топту түзөт (14.3%) жана көбүнчө өлкөнүн түштүк аймагында жашашат. Кыргызстан көз карандысыздыгын алгандан бери орус улутундагылардын саны кескин кыскарган, 1989-жылы өлкөдөгү орус калкынын саны 21.5%ды түзсө, 2009-жылы алар калктын 7.8% ын гана түзгөн (КР Улуттук Статистикалык Комитети 2009/1989-жж). Ошого карабастан, орус тили дагы деле кеңири колдонулат жана орус улутундагылар өлкөнүн үчүнчү ири этникалык тобу болуп, неги-

зинен өлкөнүн түндүгүндөгү борбор шаар Бишкектин тегерегинде жашашат. Андан сырткары, дунган, уйгур жана башка Орто Азиядагы тажик, казак сыяктуу этникалык азчылыктардын кичинекей топтору бар (КР Улуттук Статистикалык Комитети, 2009).

1-Фигура. 2009-жылдын жалпы калкты каттоо жыйынтыгы боюнча этникалык топтордун пайыздык көрсөткүчү. (КР Стат.Комитети)

Кыргызстанда мектептердеги окутуу тил боюнча бөлүнөт. Кыргыз тилинде окуткан мектептер көпчүлүктү түзөт, ошондой эле орус жана өзбек тилдеринде окуткан мектептер дагы бар. Кыргыз тилиндеги мектептер өлкөдөгү баардык мектептердин 65%ын жана окуучулардын 49%ын түзөт. Ал эми орус мектептер өлкөдөгү мектептердин

7%ын жана ал мектептерде окуган окуучулар өлкөдөгү окуучулардын 10%ы болуп эсептелет.

Кыргызстанда байкалган негизги диндер суннит ислам жана орус ортодокс христиандары болуп саналат. Кээ бир булактарга таянсак, калктын 75%ы ислам, ал эми 10%ы ортодокс христиан жана 5%ы башка диндерди тутунат. КР Президентинин алдындагы Дин иштери боюнча мамлекеттик комитеттин башчысы Чотаев мырза бул маселе боюнча расмий маалыматтар жок экендигин айткан. Бирок калктын 80-90 % этно-маданий өзгөчөлүктөрүнө таянып, өздөрүн мусулман катары кабыл алышат деп билдирген Чотаев.

Инфраструктура жана ССГ объектилери

Суу жана суу түтүктөрүнүн инфраструктурасына советтик мезгилде артыкчылык берилген, бирок учурда, өзгөчө элет жеринде көптөгөн системалар эскирип калды. Элет жериндеги үйлөрдө турак-жайдын ичине кирген суу 1997-2012 жылдар арасында абдан азайган, Демографиялык жана медико-санитардык иликтөөлөр боюнча 27.6%дан 12.3. пайызга төмөндөгөн (КР Улуттук Статистикалык Комитети, КР Саламаттыктык сактоо министрлиги, ICF International 2013; Акушердик жана педиатрия боюнча изилдөө институту, КР Саламаттыктык сактоо министрлиги жана Macro International Inc 1998). Учурда кородогу дааратканалар элет жергесиндеги калктын 89%ынын үй-чарбасындагы негизги санитария каражаты, ал эми желдетүүсү жакшыртылган дааратканалар калган 5.1.%га туура келет.

Ошондой эле мектептердеги ССГ инфраструктурасы да акыркы жылдары бузулган. Кыргызстандын көптөгөн мектептеринде даараткана объектилери бар, бирок, жакын арада түндүк региондордогу мектептерде жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктарында элет жергесиндеги 11.5% гана мектептин канализациялык системасы иштеп жатканы белгилүү болду. Ал эми 28.8% мектептин канализациялык системасы бар болгону менен иштебей турганы аныкталган (Домашев ж.б. 2011; БУУнун Балдар Фонду 2013). Изилдөөгө катышкан 85% мектептин сыртта орнотулган дааратканалары бар. Тазалык объектилери менен камсыздоо иштери абдан начар, ал эми калган объектилер болсо такыр каралбай калган. Совет мезгилинде салынган дааратканалар болсо көбүнесе жеке кабинкаларсыз салынгандыктан пайдаланууга ыңгайлуу эмес.

Көптөгөн мектептерде сууга мүмкүнчүлүк жетишсиз же болбосо ишенимдүү эмес. Мектептердин 29%ы, 2011-жылдын сурамжылоосуна жараша, “мектепте эч качан суу болгон эмес” деген, калган 23% ы болсо кээ бир учурда гана мектепте суу болгон деген жыйынтыкты көрсөтөт. Элет

жергесиндеги мектептердин 60% гана жакшыртылган суу ресурстарына ээ. Аталган изилдөө жыйынтыктарына жараша, элет жергесиндеги мектептер шаардык мектептерге караганда сугат каналдарынан, дарыялардан жана кудуктардан чыккан, түтүксүз суудан пайдаланганга мүмкүнчүлүктөрү көбүрөөк (Домашев ж.б. 2011; БУУнун Балдар Фонду 2013).

Суунун жетишсиздиги тазалык, кол жуу жана ошондой эле даараткана объектилеринин тазалыгын сактоо иштеринде көйгөй жаратышы мүмкүн. Чындыгында мектеп окуучуларынын 62%ы дааратканаларды “жалпысынан таза эмес” же “дайыма кир” деп белгилешкен. Мектептердин даараткана объектилериндеги тазалык шарттарынын начардыгы Кыргызстанда жана башка жерлерде кыз жана эркек окуучулар үчүн коркунучтуу деп табылган (Хавер ж.б. 2013; БУУнун Балдар Фонду 2013; Домашев ж.б. 2011)

Кыргызстандагы айыз тазалыгын башкаруу изилдөөсү негизинен ССГ шарттарына жана инфраструктурасына багытталган; бирок, социалдык жана эмоционалдык факторлор кыздардын мектептеги айыз маселесинде жаралган тажрыйбаларына таасир бериши мүмкүн. Тажикстанда өспүрүм кыздар менен эркектердин арасында өткөрүлгөн сапаттык изилдөөнүн жыйынтыктары көргөзгөндөй, айызы келгенине даяр эмес болгон кыздар мектеп дааратканасын тазалык үчүн колдонуунун ордуна мектептен кетип калышкан (Sclar 2015). Кыздар жүрүм-турумдарындагы өзгөрүүлөрдү айызы менен бирге классташтарынан оолактап калуу, социалдык ишмердүүлүктөргө катышууну каалабоо жана ошондой эле класста тымпыйып, тынч болуу сыяктуу баяндашкан. Алар айызы келип аткан кыз классташтар өзгөчө эркек балдардын тийишүүсүнөн жүдөшөөрүн жана айызы келип атканын колдорунан келишинче жашырганга аракеттеништерин айтышкан. Апалар же мугалимдерге караганда, көп учурда жакын курбулары негизги колдоочулар катары аныкталат.

Мектептеги ССГ саясаты жана жөнгө салуу

Санитария эрежелери жана жөнгө салуусу тарабынан Кыргызстан мектептериндеги санитария жана башка ССГ объектилеринин стандарттары жөнгө салынууда, бирок бул көрсөтмө документ болгондуктан юридикалык күчкө ээ эмес (Вишнева ж.б. 2014; Вишнева ж.б. 2012).

Мектептерде санитардык түйүндөрдүн жоболору союз мезгилинен бери өзгөрүүсүз калып, дагы эле жабык дааратканалар жана тазалоочу системалар иштөөдө. Жакынкы арадагы жоболорго ылайык, төгүүчү бочкалары бар дааратканалар-

Кыздар үй ишин талкуулап жатышат. Чүй облусундаг мектеп.
Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

га мектепте окуучулардын саны 50дөн аз болгон учурда гана жол берилет (Санитария эреже жана жол-жобосу 2.4.002-03.). Баардык башка учурларда, борборлоштурулган же бөлүнгөн, ошондой эле жеке кабинасы бар ички дааратканаларды куруу талап кылынат.

Мектептеги санитардык түйүндөр үчүн учурдагы укуктук талаптар (Санитардык жоболор жана эрежелер 2.4.002-03)

- Ар бир кабатта ички даараткана
- Эшиги бар жеке кабиналар
- 1:20 өлчөмүндөгү даараткана -кыздар үчүн, 1:30 өлчөмүндөгү даараткана -эркектер үчүн (1:60 писсуарлар)
- 30 окуучу үчүн 1 чылапчын
- Кызматкерлер үчүн өзүнчө дааратканалар
- Орто мектептеги кыздар үчүн “Жеке тазалык” бөлмөлөрү (70 окуучуга 1 бөлмө)

Бирок, акыркы үч он жылдыкта, суу системасы жана суу тутүктөрүнүн инфраструктурасы начарлап кеткен жана булар азыркы убакта Кыргызстандын мектептеринде абдан оор абалда. Мурда имараттын ичиндеги дааратканалары бар мектептер суу тутүктөрүнүн жана камсыздоонун начардыгына байланыштуу сырттагы дааратканаларды колдоно башташкан. Кээ бир мектеп-

терде миндеген окуучулар окуйт, бул көрүнүш расмий уруксат берилген 50 окуучуну гана камсыздай турган сырткы даараткана стандарттарын бузууда (Вишнева жана башкалар 2012).

Себеби азыркы учурдагы жоболор суу түтүк системасын жүзөгө ашырууну камсыз кылууга багытталган. Ал эми сырттагы чуңкур дааратканаларды куруу боюнча эч кандай жобо жок. Сыртта жайгашкан дааратканалардын көбү окуучулардын саны боюнча жетишсиз тешиктери, жеке кабиналардын жоктугу жана ички же жакын жерде эч кандай кол жуучу жайлардын болбогондуктан имараттын ичинде жайгашкан дааратканаларды караганда аз талаптарга жооп берет (БУУ Балдар Фонду 2013). Мындан тышкары, ар бир орто мектеп окуучуларга кызмат кылып жаткандан кийин расмий түрдө “жеке тазалык” бөлмөлөр менен кыздарды камсыздоого тийиш, бирок мектептердин көбүндө мындай бөлмөлөр жок.

Методология

Изилдөө негиздери

Баалоо 2015- жылдын 11-июлунан тартып, 1-декабрына чейин алты мектепте өткөрүлдү. Төрт мектеп түндүктөгү Чүй дубанында жана үч мектеп түштүктөгү Ош дубанында. Бул дубандар мектептердеги ССГ объектилери тууралуу кенен көз караш жана коомчулуктун ишенимин камсыз кылуу үчүн Save the Children жана ЮНИСЕФ тарабынан тандалган. Чүй жергесиндеги калк борбор шаар Бишкекке жакын болгонуна байланыштуу жалпысынан “орусташкан” жана либерал катары эсептелет. Ошол эле учурда Ош жергесиндеги калк салттуу жана динге жакын деп кабыл алынат.

Кыргызстанда мектептер окутуу тили менен айырмаланышат, анын ичинде кыргыз, орус жана өзбек тилдеринде. Ар башка мектептердеги кыз окуучулар туш болгон тажрыйба спектрин жакшы түшүнүү үчүн изилдөөгө кыргыз жана орус мектептер тартылды. Эки орус жана эки кыргыз тилинде окуткан мектеп Чүй жергесинде жана бир орус жана эки кыргыз мектеп Ошто тандалып алынган. Кыргыз улутундагы окуучулардын орус жана кыргыз тилдүү мектептерде көп болушуна карабастан орус тилдүү мектептер кыргыз тилдүү мектептерге салыштырмалуу негизинен көндүм эмес жана назик темаларга сүйлөшүүгө ачык деп

эсептелет. Изилдөөгө тандалган мектептерде баардыгы негизинен кыргыз коомчулуктары жана кыргыз окуучулар болгон.

Мектеп тандоо

Мектептер КР Билим берүү жана илим министрлигинин жардамы менен тандалып алынган. Бул мектептер элет жергесиндеги ССГ объектилеринин начардыгына басым жасалып, атайын тандалган. Баардык мектептерде мектеп кызматкерлери жана окуучулар үчүн негизги даараткана объектиси катары сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана бар.

Адегенде, изилдөө тобу Ош шаарында жок дегенде бир өзбек тилдүү мектепти да кошууну пландаган. Бирок, акыркы учурларда өзбек коомчулугунун репродуктивдик ден-соолук боюнча окутуу материалдарын таркатууга болгон каршылыгын эске алып, изилдөө тобу жана КР Билим берүү жана илим министрлиги изилдөөнү кыргыз коомчулугу менен өткөрүүнү чечкен.

Кызыл менен изилдөө өткөзүлгөн аймактар белгиленген: Чүй облусундагы Чүй району жана Ош облусу Алай району.

Иллюстрация: КПД Полиграфический салону

1-Таблица Мектептердин өзгөчөлүктөрү

ЖАЙГАШКАН ЖЕРИ	МЕКТЕП	ОКУТУУ ТИЛИ	СУУ МЕНЕН КАМСЫЗДАЛЫШЫ	ССГ ОБЪЕКТИЛЕРИ
Чүй району, Чүй облусу	1-мектеп	Кыргыз	Сугат каналы	Сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана, имараттын ичиндеги даараткана иштебейт
	2-мектеп	Орус	Короодогу суу түтүкчөсү (кран)	Сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана, имараттын ичиндеги даараткана иштебейт
	6-мектеп	Кыргыз	Короодогу суу түтүкчөсү (кран)	Сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана, имараттын ичиндеги даараткана иштебейт
Алай району, Ош облусу	3-мектеп	Кыргыз	Короодогу суу түтүкчөсү (кран)	Сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана
	4-мектеп	Кыргыз	Короодогу суу түтүкчөсү (кран)	Сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана
	5-мектеп	Орус	Короодогу суу түтүкчөсү (кран)	Сыртта жайгашкан чуңкурча даараткана

Маалымат чогултуу

Иш-чаралар

Жүргүзүлгөн иш-чаралар жана изилденген темалар айыз тазалыгын жөндөөгө таасир берүүсү күтүлгөн факторлорго таянган теоретикалык со-

цио-экологиялык негиздерге багытталган (2-Фигураны караңыз). Негизги маалымат берүүчүлөр менен маек (Key Informant Interviews (KIIs)), кыздар менен болгон тереңдетилген маек (In-Depth Interviews (IDIs)) жана апалар, кыздар жана эркек балдар менен өткөрүлгөн фокус группалык тал-

2-Фигура. Айыз гигиенасын жөндөөнү изилдөө иш-чаралары жана темалары үчүн экологиялык негиз (Haver et al. 2013; Long et al. 2013).

Социалдык фактор | Саясат, салт жана маданий ишенимдер

Саясат, салт жана маданий ишенимдер → Мектептердин ССГ саясаты; план; мамлекеттик жана БӨУдардын отчеттору.

Кыздар жана эркек балдар, ата-энелери менен ФГТ (ФГД) жана ТМ (IdI) лар → тазалык, айызы, жыныстык жактан жетилүү жана гендердик ролдор тууралуу жоболор менен ишенимдер.

Айлана-чөйрө фактору | Суу, санитария жана ресурстардын жетиштүүлүгү

Суу, санитария жана ресурстардын жетиштүүлүгү → ССГ объектилери жана шарттары, самындын жана даарат кагазынын жетиштүүлүгү

Негизги маалымат берүүчүлөр менен маектешүү (KIIs), мугалимдер менен өткөрүү → мектеп окутуу планында гигиена, ССГ объектилерин камсыздоо үчүн саясат жана тажрыйбалар

Кыздар жана эркек балдар менен ФГТ → ССГ объектилерин кабыл алуу жана объектилерди колдонуу

Өз ара факторлор | Ата-эне, мугалимдер жана теңтуштар арасындагы мамилелер

Кыздар, эркек балдар, энелер жана аталар менен ФГТ лар → Жоопкерчиликтердеги өзгөрүүлөрдү кабыл алуу, гендердик ролдор жана айызынан кийин коомчулуктагы жана үй-бүлөдөгү ролдор; үй-бүлө, мугалимдер жана теңтуштары менен болгон мамилелери; жыныстык жактан жетилүү жана айызы тууралуу маалымат булактары; **Мугалимдер менен негизги маалымат берүүчүлөр катары маек** → Кыздарга колдоо көрсөтүүдө жана аларга маалымат жеткирүүдө мугалимдердин ролу

Жеке факторлор | Маалыматтар, жөндөмдөр, ишенимдер

Кыздар менен ФГТлор жана Тереңдетилген маектер → жыныстык жактан жетилүү жана айызы тууралуу биологиялык маалыматтар; Айызы гигиенасын жөндөө тажрыйбалары; жүрүм-турум чектөөлөрү; муктаждыктар.

Биологиялык факторлор | Жаш курак, айызынын интенсивдүүлүгү, цикл

Кыздар менен тереңдетилген маектер жана ФГТлар → Баш оорулары сыяктуу көрсөткүчтөрдүн көптүгү жана катаалдыгы, тарамыштардын тырышуусу жана алсыздык; мектеп тажрыйбаларында сиптомдордун таасири; айыз циклинин бузулушун түшүнүү жана цикл бузулууларынын көптүгү; айызди көзөмөлдөө тажрыйбалары жана алдын ала билүү жөндөмдөрү.

Изилдөө тобу эркек балдар үчүн көнүмүш фокус-группа талкуусунун форматынын ордуна оюн иштеп чыгышты. Максат бири-бирин түшүнүүнү жакшыртуу, алгачкы тартынуу сезимдерин азайтуу жана эркек балдардын мындай иш-чараларда катышуудан баш тарттуусун алдын алуу, ошондой эле активдүү катышууга үндөө.

Сурет: мотивируя для активного участия.

куу (and Focus Group Discussions (FGDs)) изилдөөлөрүндө колдонулган аспаптары UNICEF/Emory 2012-жылкы изилдөөсүнүн негизинде ылайыкташтырылган (Haver et al. 2013; Long et al. 2013; Caruso et al. 2013). Аталар менен болгон фокус группалык талкуу аспабы болсо 2013-жылдын Save the Children Philippines MHM Situation Analysisтен алынган.

Мектептерде изилдөө өткөрүүгө уруксат алуу Чүй жана Ош облустарындагы Чүй жана Алай райондорунун райондук билим берүү бөлүмдөрүнөн жана ошондой эле изилдөө өткөрүлө турган мектептердин директорлорунан алынды.

Изилдөө иш-чаралары кыргыз, орус жана англис тилдерин мыкты билген, көп тилдүү кыргыз улутундагы изилдөөчүлөр тарабынан жүргүзүлдү. Изилдөөнүн катышуучуларынын көбү кыргыз улутунан болгонуна байланыштуу мектептеги окутуу тили кайсы болсо, ошол тилде изилдөөнү баштоо чечими кабыл алынган. Ошол эле учурда катышуучуларга каалаган тилинде сүйлөө мүмкүнчүлүгү берилген. Ата-энелер менен болгон ФГТлар өспүрүмдөр менен өткөрүлгөн ФГТлар сыяктуу негизинен кыргыз тилинде өткөрүлгөнүнө карабастан талкууда катышуучулар кыргыз тилинде кээ бир сөздөрдүн ордуна колдонуучу сөздү оңой колдоно алышпагандыктан орус тилиндеги кээ бир сөздөрдү көп колдонушкан (мисалы “месячные” деген орус тилиндеги айыз маанисин берген сөз).

Фокус Группалык Талкуулар (ФГТ) – айызди кабыл алуу, үйдө жана мектептерде МХМ көйгөйлөрү, жыныстык жактан жетилүү жана айыз тууралуу түшүнүктөргө толук түрдө ээ болуу үчүн ФГТлар кыздар, эркек балдар, аталар жана энелер менен өткөрүлгөн. Баардык ФГТга ар бир катышуучуга салым кошуу мүмкүнчүлүгү берилип, кеңири перспективалуу тең салмактуулукту сактоо менен 6 катышуучуну катыштыруу көздөлгөн.

Талкуу көрсөтмөсү ар бир катышуучуга ылайыкташтырылган. Талкууланган темалар болсо төмөндөгүдөй болгон:

Кыздар: Айыз түшүнүгү, айыз тегерегиндеги тажрыйбалар жана жоболор, маалымат булактары, айызын жөндөөдөгү көйгөйлөр жана кыздардын биринчи айызы менен айлык айызы боюнча тажрыйбалары.

Эркек балдар: Аял жана эркектердин жыныстык жактан жетилүүсү жана айызы тууралуу түшүнүктөр, кыздар менен класстагы мамилелер, айыз учурунда кыздардын жүрүм-турумдары жана негизинен окуучулар арасында айыз маселеси кандай кабыл алынганы жана таасир калтырганы.

Энелер: Айыз түшүнүгү, айыз тууралуу тажрыйбалар жана жоболор, кыздары туш болгон көйгөйлөр жана муктаждыктар тууралуу кабылдоолору (түшүнүктөрү), жыныстык жактан жетилүү жана айыз жөнүндө кыздар менен сүйлөшүү.

Аталар: Айыз түшүнүгү, айыз тууралуу тажрыйбалар жана жоболор, кыздары туш болгон көйгөйлөр жана муктаждыктар тууралуу кабылдоолору (түшүнүктөрү), жыныстык жактан жетилүү жана айыз жөнүндө аялдары, кыздары жана уулдары менен сүйлөшүү.

Тереңдетилген маек (Idls) – бирден тереңдетилген маектен ар бир мектепте айызы жаңыдан башталган кыздар менен өткөрүлгөн. Маекте биринчи жолу айызы келген жана айызы регуляторду келгендиги тууралуу жеке баштан өткөргөн окуялар, ошондой эле айыз түшүнүгү, айыз тажрыйбалары жана жоболору, жыныстык жактан жетилүү жана айыз жөнүндө маалымат булактары, айызын жөндөөдөгү көйгөйлөр тууралуу маалыматтар камтылат.

Негизги маалымат берүүчүлөр менен маек (KIs) – Ар бир мектепте, кыз окуучулар менен жыныстык жактан жетилүү жана айыз маселелери боюнча иш алып барууда катышат деп табылган бирден мугалим менен өткөрүлдү. Катышуучулар биология мугалимдери, Аялдар Кеңешинин (женсовет) башчылары, окуучуларга социалдык колдоо жана сабактан тышкаркы иш-чараларына катышууга багыттоочу иретинде жаңы эле түзүлгөн социалдык педагогдорду камтыды. Маектерде гигиена жана санитария саясаты (жоболору) жана объектилери, жыныстык жактан жетилүү жана айызы боюнча маалымдоо, ошондой эле мугалимдердин айызын жөндөөдөгү көйгөйлөрдү кандай кабыл алышкандыгы тууралуу темалар козголду.

Мектептердеги байкоо – Ар бир мектептин суу, санитария жана гигиена объектилерине структуралык байкоо жүргүзүү үчүн Эмори Университетинин ЮНИСЕФтин Мектеп Мониторинг Пакетинде ССГ (суу, санитария жана гигиена) үчүн иштеп чыккан материалдарынан алынган.

Текшерүү иш-чаралары – Талдоодон кийин, изилдөө тобу Чүй облусундагы бир жана Ош облусундагы бир мектепке кайтып барып, ар бир катышуучу топтор менен текшерүү талкуулары жүргүзүлдү. Ал талкуулардын негизги максаты изилдөөнүн жыйынтыктарды жана алдын ала түзүлгөн тыянактарды бекемдөө жана ошол маалыматтар менен бөлүшүү, талдоо учурундагы келип чыккан суроолорду аныктоо жана сунушталган рекомендациялар үчүн кошумчаларды издөө болгон.

Фокус группалар алты кишиден гана турса, текшерүү талкуулары катышууну каалаган баардык кишилерге ачык болуп, жалпысынан мурдагы ФГТларга катышкандар аралаш катышышты жана дагы жаңы катышуучулар болду. Талкууда кызыгууну жаратуу жана катышуучуларды активдештирүү максатында мектеп жана үй-бүлө жоопкерчиликтерин салыштыруу үчүн аял мугалимдер менен энелер бир топко, ал эми эркек мугалимдер менен аталар бир топко кошулушкан. Чүй облусунда эркек мугалимдер менен аталар тастыктоо талкууларына катыша алышкан жок, себеби аларды талкууга катышуу үчүн чакырууда кыйынчылыктар жаралган.

Иш-чаралардын деталдары жана катышуучулары тууралуу маалымат 2-таблицада көргөзүлгөн.

2-Таблица. Айыз гигиенасын жөндөө изилдөөсүнүн алкагында өткөрүлгөн иш-чаралар жана катышуучулар, Чүй жана Ош облустары, Кыргызстан 11- июль- 1-декабрь 2015-ж.

АСПАПТАР	КАЛК	ӨТКӨРҮЛГӨН ИШ-ЧАРАЛАРДЫН САНЫ	КАТЫШУУЧУЛАРДЫН САНЫ
Фокус группалык талкуулар	Кыздар	6	36
	Эркек балдар	4	24
	Энелер	2	12
	Аталар	2	7
Тереңдетилген маектер	Кыздар	6	6
Негизги маалымат берүүчүлөр менен маектер	Мугалимдер	6	6
Байкоолор	Мектептер	6	—
Тастыктоо талкуулары	Кыздар	2	42
	Эркек балдар	2	37
	Энелер жана аял мугалимдер	2	23
	Аталар жана эркек мугалимдер	1	7
Жалпы		39	200*

*баштапкы маалыматтарды жыйноо жана текшерүү иш ортосунда кээ бир аралашууну камтыйт.

Окуучулар мектеп короосунда ойноп жатышат. Чүй облусудагы мектеп.

Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

Окутуу

Маалымат чогултуу үчүн бир эркек жана төрт аял илим изилдөө кызматкерлери чакырылган. Баардык илим изилдөө кызматкерлери орус, кыргыз жана англис тилдеринде эркин сүйлөй алышат.

Беш илим изилдөө кызматкери үчүн долбоор жетекчисинин, айыз гигиенасын жөндөө боюнча илим изилдөөчү кызматкер жана Кошмо Штаттардын Save the children уюмунан келген техникалык кеңешчилердин катышуусу менен беш күндүк тренинг семинар өткөрүлгөн. Тренингде мектептердеги ССГ боюнча маалыматтар, Эмори/ ЮНИСЕФтин 2012-жылкы изилдөөсү жана жыйынтыктары, еспүрүм курак жана жыныстык жактан жетилүү, айызы жана айыз гигиенасын жөндөө, сапаттык изилдөө усулдары жана изилдөө этикасы сыяктуу сессиялар камтылган. Тренинг үчүн E-mogU-UNICEF WinS for Girls аттуу онлайн курстан “Айыз гигиенасын жөндөө, Мектептердеги суу, Санитария жана Гигиена”, “Сапаттык изилдөө ыкмалары” жана “Маалымат топтоо, жаздыруу жана башкаруу” темаларындагы үч модуль алынган. Кошумча маалымат катары Кыргызстанга тиешелүү маалыматтар дагы берилген.

Тренингде изилдөө кызматкерлери маалымат жыйноо аспаптары жана макулдук формалары менен жакындан таанышып чыгышкан. Изилдөө тобу Кыргызстандын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган, ошондой эле англис тилинен кыргыз жана орус тилдерине которулган, баардык аспаптар жана формалар менен таанышып чыгышкан. Кыздар жана энелер менен болгон ФГТ,

кыздар менен болгон тереңдетилген маек жана негизги маалымат берүүчүлөр менен болгон маек көрсөтмөлөрү Чүй облусундагы орус тилинде окутуучу мектепте пилоттук негизде өткөрүлүп, түшүнүктүүлүгүн жана жүрүшүн жакшыртуу үчүн текшерилген.

Эркек балдар менен болгон биринчи ФГТ аракеттери абдан аз маалымат берген. Себеби, эркек балдар абдан тартынчаак болушуп, аларды талкууга катыштыруу өтө оорго турган. Катышуучуларды шыктандыруу аракеттерин жана маалыматтын сапатын жогорулатуу максатында Боливияда кыздар үчүн иштелип чыккан моделге таянып, эркек балдар менен өткөрүлүүчү ФГТ көрсөтмөлөр да ар кандай иш-аракеттер жана суроолор менен үстөл оюнуна ылайыкташтырылган.

Катышуучуларды тандоо

Маалымат чогултуу иш-чаралары жайкы эс алуу мезгилинде жүргүзүлгөн. Окуучулардын мектептерде болбогондугу катышуучулар үчүн купуялуулукту сактоого абдан жардам бергени менен аларды изилдөөгө тартууда кыйынчылыктарды туудурду. Биринчи, маалымат чогултууну баштаганга чейин ата-энелер мектепке чакырылып, изилдөө тобу аларга иш-чараларды жана ата-энелердин макулдук формалары тууралуу түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн. Бирок, жолугушууга катышуучулар абдан аз келди. Бул кырдаалды чечүү үчүн мугалимдер жана изилдөө тобу катышуучуларды тартуу жана ата-энелердин макулду-

гу купуя сакталаарын түшүндүрүү үчүн айылдарды үймө үй кыдырып чыгышкан. Бул стратегия ийлигиктүү ишке ашканы менен баары бир деле иш-чарага катышуу салыштырмалуу түрдө аз болгон. Алгач, изилдөө тобу ар бир ФГТ иш-чарасы үчүн 20 талапкер тартуу максатын койду. Изилдөө тобу потенциалдуу катышуучулар бири-бири жана изилдөө тобунун мүчөлөрү менен болгон мамилелерди кандай түзүшөөрүн байкоо, топ ичиндеги биримдик сезимдерин күчөтүү жана топ ичиндеги абалды жумшартуу максатында ар кандай иш-аракеттерди жана оюндарды өткөрүшкөн. Бул иш-чараларга активдүү катышкан жана кызыкчылыгын көргөзгөн талапкерлер изилдөөнүн иш-чараларына катышууга тандалып алынган. Алардын ичинен ФГТ үчүн 6 жана Тереңдетилген маек үчүн 1 киши тандалган. Тереңдетилген маектешүү үчүн оюндар жана талапкерлерди жумшартуу иш-аракеттерин өткөрүп жаткан учурда жоопкерчиликтүү катышкан, бирок, башка кыздар менен анча жакшы мамиле түзө албаганы байкалган кыз чакырылган.

Катышууга макулдугун алууда эң чоң тоскоолдукту аталар жаратты. Чакыруу иштеринде мектеп мугалимдеринин абдан чоң аракетине карабастан чакыруу алган аталардын көбү түшүм жыйноо иштеринен улам убактыларынын тардыгына же болбосо талкуу темалары алар үчүн ыңгайсыздык жаратканына байланыштуу катышудан баш тартышкан. Биринчи аталардын ФГТна 2 гана ата келип катышкан; бирок, эки катышуучу тең абдан активдүү болгон жана талкуунун натыйжасында бай жана баалуу маалыматтар топтолгон. Жети чоң эркек катышуучунун ичинен бирөө гана жөнөкөй жаран болуп, калгандары мектеп мугалимдери болгон.

Кийирүү критерийлери: Кыздар менен болгон ФГТ жана Тереңдетилген маектешүү үчүн тандалган катышуучулар айызы келип баштаган окуучу кыздар тандалган. Эркек балдар болсо 8-11-класстардын окуучуларынын арасынан тандалган; бирок биринчи ФГТнун жемишсиз болгондугунан улам изилдөө тобу биология сабагында айыз жана жыныстык жактан жетилүү темаларын камтый баштаган 9-класстагы балдарды катыштырса, изилдөө натыйжалуураак боло турганын чечишкен. Энелер жана аталар изилдөөгө катышкан кыздардын ата-энелери эмес, негизи эле айызы келип баштаган кыздардын ата-энелери болуусу шарт эле. Мугалимдер болсо айыз жана жыныстык жактан жетилүү боюнча билим берүү жаатына катышкандар, ошондой эле биология мугалимдери, социалдык педагогдор жана аялдар кеңешинин башчыларынан тандалып алынган.

Катышуучулардын баарына изилдөөнүн максаттары тууралуу маалымат берилип, алардын каты-

шуусу эркин болгон. Окуучулар жана ата-энелер катышууга макулдугун беришкен. Жазуу түрүндөгү макулдук формасы өспүрүм катышуучулардын ата-энелеринен же камкорчуларынан алынган. Изилдөө протоколу КР Билим берүү жана илим министрлигинен жана Билим берүү академиясынан маалымат чогултуу башталганга чейин бекитилген. Изилдөө иш-чараларында баардык катышуучуларга карата сыр сакталып, ысымдар айтылган эмес жана баардык маалыматтарда ээси көрсөтүлгөн эмес.

Маалыматтарды иштеп чыгуу жана аспаптарды жакшыртуу

Баардык маектер жана талкуулар санариптик түрдө жаздырылган. Изилдөө тобу маалыматтарды үч этап менен иштеп чыккан: түп нускасы кыргыз же орус тилиндеги жаздырууларды сөзмө сөз транскрипциялоо (барак бетине түшүрүү), транскрипцияларды англис тилине которуу, котормолорду жаздыруулар менен маалыматтын тактыгын жана толуктугун тастыктоо үчүн салыштыруу. Изилдөө кызматкерлери каталарды азайтуу үчүн маалыматтарды иштеп чыгуу милдеттерин кезек менен аткарышкан, иш-чаранын жаздырууларын бирөө транскрипцияласа, экинчиси котормо ишин аткарган, үчүнчү киши болсо текшерүү менен алектенген. Изилдөө тобу мектептерде чогулткан баардык маалыматтарды иштеп чыгып, изилдөө кызматкери болсо, иштеп чыккан маалыматтарды текшерген соң изилдөө тобу кийинки мектепке өтүүдөн мурда усул жана аспаптарга зарыл өзгөртүүлөрдү киргизишкен. Бул кайталанган маалымат чогултуу процесси изилдөө тобуна маалымат жыйноо учурунда келип чыккан жаңы изилдөө темаларын кошууга мүмкүнчүлүк берген жана кийинки мектептерден чогултулган маалыматтардын сапаттуу жана бай болушун шарттаган.

Талдоо

Маалыматтар ЮНИСЕФ-Эморинин 2012-жылкы изилдөөлөрүнөн алынган коддук китепчесинин негизинде MAXQDA камсыздоо программасын колдонуу менен талданган. Ар бир транскрипция төмөнкү коддор аркылуу талданган: биринчи жолу, ачыктык, жашоодогу өзгөрүүлөр, маалымат (билим)/ тажрыйбалар, эркектердин маалыматы (билими), чектөөлөр, камсыздоолор, шарттар, материалдык/маалыматтык колдоо, эмоционалдык/ баалуулук колдоосу, тийишүүлөр (кыжырантуулар), контекст, суук кармап калуу, Кыргыз менталитети, жабдуулар жана кызматтар, купуялуулук, программалык камсыздоо, кыйынчылыктар, жыт, тактар, керектөөлөр (чыгымдар), үй/ мектеп, сунуштар.

Жыйынтыктар

2. Фигура. Кыргызстанда жүргүзүлгөн изилдөө жыйынтыгынын схемасы

Контекстуалдык жагдайлар

Контекстуалдык жагдайлар кыздардын айызын жөндөөчү жана кыйынчылыктарга туш болуучу чөйрөнү түзүшөт. Мектептердин, коомчулуктун жана кишилердин бул жагдайларды өзгөртүүгө таасир этүүлөрү чектелген (Haver et al. 2013; Long et al. 2013; Caruso et al. 2013).

Контекстуалдык жагдайлар 1: Совет доорунан бери жарактан чыккан инфраструктура жана эскирген ССГ жоболору. Негизги бөлүктө айтылгандай, мектептердеги ССГ шарттарынын жоболору жана саясаттары жарактан чыгып калган, 1980-жылдардан бери текшерилген эмес (United Nations Children’s Fund 2013). Кийинки он жылды-

кта, мектептин суу системасы ар кандай жараксыз абалга келип начарлаган, ошондуктан мектептерде азыркы жоболорго техникалык жактан туура келбеген, сыртта жайгашкан чуңкурча дааратканаларды колдонууга өтушкөн. Ал колдонуу техникасы чуңкурча дааратканаларды жоюу максатында иштелип чыккан, себеби, ал дааратканаларды камсыз кылуу же болбосо куруу боюнча эч кандай стандарттар жок. Бул изилдөөгө катышкан мектептердин бирөө дагы имараттын ичиндеги даараткананын, анын ичинде жекечеликти (конфиденциалуулукту) сактоо стандарттары, окуучулардын санына жараша шарттарды жана орто мектептин кыз окуучулары үчүн өзүнчө “жеке гигиена” бөлмөлөрүнүн жоктугу сыяктуу негизги стандарттарына жооп бере алган эмес.

Мектептердеги ССГ шарттарына байкоо жүргүзүү

ССГ шарттарына/объектилерине байкоо жүргүзүү ар бир изилдөөгө катышкан мектепте жүргүзүлгөн. Объектилерди баалоо негизинен дааратканалардын абалына, кол жуу шарттарына жана суунун болушуна карап жүргүлүлгөн. Дааратканаларды баалоо объектилердин функционалдуулугун, тазалыгын жана жарыктыгын байкоо аркылуу ишке ашкан. Ошондой эле таштанды кутулары, даарат кагазы же башка арчыл-тазалоо материалдарынын бар экендиги жана колдонулган гигиеналык материалдарды өрттөө үчүн чуңкурчалардын бар болгонуна, ичинен жана сыртынан бекитиле турганына карап баа берилген.

3-Таблица. Мектептердеги ССГ шарттарынын жыйынтыгы

	Чүй (N=3)	Ош (N=3)	Жалпы (N=6)
Санитардык байкоолор			
Дааратканасы бар мектептердин саны	3 (100%)	3 (100%)	6 (100%)
Жок дегенде атайын кыздардын колдонуусу үчүн дааратканалары бар мектептердин саны	3 (100%)	3 (100%)	6 (100%)
Кыздар үчүн, жок эле дегенде, бир жарым-жартылай иштөөчү дааратканасы бар мектептердин саны	3 (100%)	3 (100%)	6 (100%)
Кыздар үчүн кээ бир анча-мынча таза дааратканасы бар мектептердин саны	2 (67%)	1 (33%)	3 (50%)
Кыздар үчүн, жок эле дегенде, бир аз жарык болгон дааратканасы бар мектептердин саны	2 (67%)	3 (100%)	5 (83%)
Кыздар үчүн, жок эле дегенде кээ бир кулпусу иштеген дааратканасы бар мектептердин саны	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Кыздар үчүн, жок эле дегенде, кээ бир сырткы кулпулары иштеген дааратканасы бар мектептердин саны	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Жок эле дегенде дааратканасында бир таштанды кутусу бар мектептердин саны	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Аналдык тазалоо материалдары бар мектептердин саны	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Колдонулган санитардык материалдарды өрттөө үчүн чуңкурча же башка жери бар мектептердин саны.	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Санитардык материалдарды өрттөөчү таштанды өртөгүчтөр орнотулган мектептердин саны	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Жок эле дегенде кээ бир жери таза жана кээ бир шарттары бар атайын кыздардын колдонгон дааратканалары бар мектептердин саны	2 (67%)	1 (33%)	3 (50%)
Жок эле дегенде кээ бир жери таза, кээ бир шарттары бар жана кээ бир кулпусу иштеген атайын кыздар колдонгон дааратканалары бар мектептердин саны	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
Гигиеналык байкоолор			
Мектептерге барган учурда иштеп жаткан мектептин аймагында суусу бар мектептердин саны	3 (100%)	1 (33%)*	4 (67%)
Наблюдения за гигиеной			
Жеткиликтүү кол жуучу жайлары бар мектептердин саны	3 (100%)	3 (100%)	6 (100%)
Жеткиликтүү кол жуучу жайлары жана самыны же күлү бар мектептердин саны	1 (33%)	0 (0%)	1 (17%)
Жеткиликтүү суу менен кол жуучу жайлары бар мектептердин саны	3 (100%)	2 (67%)	5 (83%)
Жеткиликтүү суу, кол жуучу жайлары, самыны же күлү бар мектептердин саны	1 (33%)	0 (0%)	1 (17%)

* Эки мектеп сууну чектөөгө жана пландоого тийиш болушкан. Ал мектептердеги негизги суу булагы (сыртта жайгашкан суу чорголору) мектептерге барганда иштебей турган, бирок эртең менен жана түштөн кийин бир саат күн сайын пландалган маалда иштеген.

4-Таблица. Дааратканалар менен окуучулардын орточо катышы.

	Чуй (N=3)	Ош (N=3)	Всего (N=6)
Изилөөгө катышкан мектептердеги орточо окуучулар менен даараткананын катышы	47	73	60
Кыз окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	45	72	59
Эркек окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	48	73	60
Жок дегенде иштеп жаткан дааратканалар менен окуучулардын орточо катышы	47	73	60
Кыз окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	45	72	59
Эркек окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	48	73	60
Аз болсо да таза деп табылган даараткана менен окуучулардын орточо катышы	168	492	330
Кыз окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	163	497	330
Эркек окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	174	486	330
Аз болсо да жарык деп табылган даараткана менен окуучулардын орточо катышы	168	73	120
Кыз окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	163	72	118
Эркек окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	174	73	123
Аз болсо да кулпусу иштеп жаткан даараткана менен окуучулардын орточо катышы	324	540	432
Кыз окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	314	540	427
Эркек окуучулардын бир дааратканага болгон орточо катышы	335	540	437

Баардык мектептерде кыз жана эркек окуучулар үчүн жасалган жана жок дегенде эптеп иштеп жаткан даараткана бар. Дааратканалардын биринде дагы электр жарыгы болгон эмес, жана мектепке барган учурда бул жагдай “бир аз караңгы” деп бааланган. Баардык дааратканалар кир, кээ бир даараткана гана бир аз таза болгон. (Байкоолор окуу жылынын башында, биринчи эки жумасында жүргүзүлгөн. Ошондуктан эгер тез-тез тазалап турбаса, кийинки айларда дааратканалар дагы да кир боло турганын күтүүгө болот). Бир дагы мектепте даарат кагазы жана таштанды кутулары болгон эмес.

Көпчүлүк даараткананын ичи толугу менен ачык, тешик арасында эч кандай жеке кабинкалар же бөлүп турган эч нерсе жок, жана да бир дагы кулпусу бар сырткы эшиги болгон эмес. Бир мектептеги даараткананын эшиги бар, бирок кол менен жабыла турган эшик болгон, ал эми калгандары болсо сырткы эшиктери жок салынган, андыктан ачык босого аркылуу сырттагыларга баардыгы көрүнүп турат экен. Баардык мектептерде кол жуучу жайы болгон, ал жайлардын көбү мектеп ашканасына жакын жерде жайгашкан, же болбосо дааратканага жана мектепке алысыраак жайгашкан сырттагы суу чоргогу болуп эсептелет.

Бир гана мектепте кол жуучу жайда самын болгон. Көпчүлүк кол жуучу жайлар суу менен камсыздалган.

Кыздардын дааратканасында үч же төрт тешикче бар. Орточо эсеп менен, бир аз болсо да иштеген бир даараткана тешиги 59 кызга туура келет, болжолдуу түрдө SaNPIN дин сунушу менен 3 эсе катышы бар. Бул катыштын сунушталуу шарты боюнча бир эле учурда баардык тешикчелер колдонулуп жатса гана болот.

Оштогу эки мектепте ал жерде таза суу жетишсиздиги жана суу менен камсыздоо инфраструктурасынын начарлашынын себебинен муниципалдык суу нормасына баш ийет. Мектептеги чорголордон план боюнча бир же эки саат аккан сууну атайын идишке же умывальникке (суу толтурулган кол жуучу буюм) толтуруу мүмкүндүгү бар. Бул пландан сырткары чорголор иштебейт, мугалимдердин жана окуучулардын башка суу булактары жок.

Контекстуалдык жагдайлар 2: Дааратканалардын кыш мезгилиндеги жана суук аба ырайындагы шарттары. Кыргызстанда кыш катуу жана абдан суук болот, өзгөчө Ош облусунун тоолуу Алай районунда кыш катаал. Мугалимдер жана окуучулар кыш мезгилинде мектептерде жылуулук берилгени менен абдан суук болоорун белгилешкен.

Мектеп дааратканалары мектептин сыртында жайгашкан жана суук аба ырайынан коргоочу эч кандай мүмкүнчүлүктөрү жок. Мектеп дааратканалары кыш айларында колдонууга абдан ыңгайсыз. Эшиктеринин жана терезелеринин ачык болушу даараткананын ичинде суук жана шамал ышкырып турушуна себеп болот. Окуучулар дааратканага барыш үчүн суук, кардуу аба ырайында орточо эсеп менен үч-беш мүнөт убакыт коротушат; даараткананын ичине кирген кар жана чачыраган заара жердин муз болуп тоңуп калышын шарттайт.

“Кышында ичи абдан тайгак болот. Бат эле тоңуп калат. Тайып, жыгылып калуудан коркобуз.” – Кыз, Ош, 5-жектеп. (P)¹

“3-К: Жыгылып калуудан коркобуз.

4-К: Кар бут кийимбиздин ичине кирип кетет, абдан суук болот.

5-К: Дааратканага барчу жол абдан жаман.” – Балдар, Ош, 4-мектеп (К).

Мектеп менен даараткананын ортосу алыс болгондуктан, окуучулар жылуу кийимдерин кийүүгө тийиш, бирок бул дагы даараткананы колдонууну кыйла оордоштурат. Эзелер болсо кичинекей балдарынын убагында кат-кат кийимдерин чечүүгө үлгүрбөй калганына байланыштуу кээде кийимдерине же өздөрүнө чачыратып заара кылгандарын айтышкан. Кыздар болсо бирөө дааратканага киргенде, экинчиси анын кийимдерин кезек менен кармап турушаарын айтышкан, бул көрүнүш даараткана суук экенин айтып турат.

Караңгылык дагы бир көйгөй эле. Бир дагы дааратканада электр жарыгы жок. Жай айларынын аягында жана күз айларынын башында мектептерде жүргүзүлгөн байкоолордо баардык дааратканалар “караңгы” же болбосо “бир аз караңгы” деп табылган. Кышкысын кыска күндөрдө дагы да караңгы болот. Кээ бир кыздар айызы келген учурда дааратканадагы караңгылык алардын көрүүсүнө тоскоол болгонун айтышкан, себеби алар колдору же кийимдери кан болуп калганын байкашкан эмес.

Кыздар туш болгон кыйынчылыктар

Кыйынчылыктар – кыздардын айызына байланыштуу туш болгон көйгөйлөр, ал көйгөйлөр кыздардын жакшы абалына терс таасирин тийгизет же мектептеги тажрыйбаларын оорлоштурат (Haver et al. 2013; Long et al. 2013; Caruso et al. 2013).

1. Биринчи жолу айыз келүүсү. Көп кыздардын айызы келгенден мурун бул тууралуу маалыматы болгон эмес. Эч нерсе билбеген кыздар көп учурда шок абалында болушкан жана эмне экенин билбегендиктен коркконунан ыйлагандар да болгон. Көбү жарадар болгонун, өлө турганын, же зордукталганын ойлоп коркушкан.

“Мен чындап эле коркком. Мен эч нерсе билген эмесмин, эч ким эч нерсе айткан эмес.” – Кыз, Ош, 3-мектеп (К).

2. Колдоо издөөнүү каалабоо. Көп кыздар биринчи жолу айызы келгенде жардам сурап энелерине баруудан корккон, себеби кыйынчылык алып келет деп ойлошкон. Айызы тууралуу жакшы түшүнүп баштагандан кийин деле кыздар айыз темасы боюнча энелеринен же мугалимдеринен сураган уят жана чоңдор менен сүйлөшүүгө “жабык” тема экенин бат эле баамдашкан. Бул айызы уят деген түшүнүктү түптөп, айызы эмне экени, ошондой эле айызы үчүн колдонулган нерселерди кантип колдонуу керектиги тууралуу начар түшүнүктөрдү, жана да кыздардын ден-соолугуна коркунуч жаратат. Көп кыздар айызы регулярдуу эмес экенин жана оору менен өтөөрүн белгилешкен. Бирок жардам сурап эч кимге кайрылган эмес, себеби айыз циклинин нормалдуу келбегенин себептери – билбегендиги жана энелери менен бул темага сүйлөшүүдөн тартынышканы.

“Кээ бирде келбей калат (айыз). Кышында болот. (...) Үч ай келбей калган меники. Эмнеге экенин билбейм. Мен өзүм байкап, күттүм, бирок келген жок. Досумдуку да меникиндей болду. (...) Мен эч кимге айткан жокмун.” – Кыз, Ош, 4-мектеп (К)

¹ Орус-тилинде окуткан мектеп окуучулары “(R)” деп белгиленет. Ал эми кыргыз-тилинде окуткан мектептер болсо “(К)” деп белгиленет.

Кыздар дене-тарбия сабагына даяр. Чүй облусундагы мектеп.

Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

“Мен кичине болчумун. Андайды түшүнчү эмесмин. Айызым келип атты, келип атты, анан бир күнү апам көп күндөн бери айызым келип атканын байкап калыптыр. Менден канча убакыттан бери айызым токтобой келип атканын сурады. Мен көп күндөн бери келип атканын айттым. Ооруканага бардык. Ооруканага барганда айызым токтоду, ал учурда бир айдан бери келип аткан болчу.”
– Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)

3 Айызы тууралуу калпыс түшүнүктөр. Дээрлик бардык катышуучулар айызы тууралуу биологиялык так эмес көз караштарын билдиришкен: катышуучулардын көбү айызынын организмдеги “кир кандан” тазалануу экенин, жана тырышуулар, айыз циклинин бузулушунун “суук тийип” калуунун натыйжасы экенин айтышкан.

“... Кир кан чыгып кетет деп айтышкан.”
– Кыз, Ош, 3-мектеп (К)

“Эгер муздак сууга колуңду көп салсаң белиң ооруйт, жылуу кийинип жана көбүрөөк эс алышың керек деп айтышкан. Айызың келбесе дагы өзүңдү жылуу алып жүрүшүң керек, болбосо кийин проблемалар болушу мүмкүн, айызың нормалдуу үч же төрт күндүн ордуна он күн же андан ашып кетет дешкен.”
– Кыз, Ош, 4-мектеп (К).

4 Айыз циклинин бузулушу. Айызы биринчи келип баштагандан кийинки эки жылга

чейин айыз циклинин туруксуздукту нормалдуу көрүнүш, андан кийин цикл регулярдуу болушу керек (Loyola University Health System 2013). Бирок, көп кыздар биринчи эки жылдан ашык айыз циклинин бузулганын айтышкан: бир ай боюнча кан келгенин, же болбосо бир нече ай келген эмес. Айызы, негизинен, балалуу болуу жөндөмү менен тыгыз байланышта деп түшүнүшкөн. Толук кандуу келген айызы төрөө жөндөмдүүлүгүнүн белгиси болсо, регулярдуу келбеген айызы тукумсуздуктун белгиси катары кабыл алынган. Мындай нерсени башынан өткөргөн кыздар жана энелерди бул көрүнүш санаага салган.

“Кээ бир досторум көп айдан бери келбегенин (айызы) айтышкан.” – Кыз, Чүй, 2-мектеп (Р)

“Досумдун үч же төрт ай айызы келген эмес.”
– Кыз, Ош, 5-мектеп (Р)

“Төрөй турган кыздын айызы сөзсүз ар бир айда келиши керек. Эгер келип атып, капасынан токтоп калса, бул кайсы бир оорунун белгиси.” – Эне, Ош, 3-мектеп (К)

5 Ооруу жана алсыздык. Айызы келип аткан учурда кыздар баш ооруусу жана бел карышуусунан азап чегишет, бул нерселер кыздарды сабактарына көңүл буруусуна тоскоол кылып, дене тарбия сабактарына катыша албай калышат. Ошондой эле, алар чарчап, баштары айланып, өздөрүн алсыз сезишет.

*“Айызы келген учурда ооруп, жүзү бозоруп, көп иш жасай албай калат.”
– Кыз, Чүй, 2-мектеп (Р)*

“Мектепте жүргөндө айызым келип калганда кулап түшкөм, ошондуктан үйгө кетип калгам. Мектепте ысык болгонду жактырбайм. Көзүм тумандап, караңгылап, анан кулап калгам.” – Кыз, Ош, 3-мектеп (К)

- 6. Ден-соолугуна байланыштуу көйгөйлөрдү жашыруу.** Айыз циклинин бузулушун, баш ооруу менен карышууларды жана боюнда бүтүүдөгү кыйынчылыктарды “суук кармап калуу” деп түшүнүшкөн, жана ошого жараша, алдын алуу жана дарылоо үчүн сунушталган ыкмалар сууктан качуу болгон. Бул нерселер ден-соолукка байланыштуу ар кандай көйгөйлөрдү, ошондой эле анемия сыяктуу оорууларды жашырууга мүмкүн болгон.

*“2-К: Көптөгөн оорулар суук тийгизип алгандан башталат. Мисалы, тукумсуздук, бел ооруусу, бөйрөк оорулары сууктан болот.
1-К: Кесерево болуп төрөгөн аялдар же болбосо бул жери ооруп жатса (ичинин төмөнкү жагы) мурда суук тийгизип алган.”
– Эркек мугалимдер, Ош, 5-мектеп (Р)*

- 7. Айызы үчүн колдонгон нерселерди мектепте колдонуу жана жуунуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу.** Тыныгуу убактысынын жетишсиздиги, жарактуу даараткана тешиктин жетишсиздиги, жашыруундуулуктун, суунун жана колдонулган айызы үчүн материалдарды жок кылуу үчүн кутулардын мектеп ССГ объектилеринде жоктугу кыздардын айызы үчүн колдонгон нерселерин мектепте жүргөндө алмаштырууга жана жуунууга мүмкүндүк бербегендиги кыйынчылыктарды туудурат. Жыйынтыгында, кыздар алмаштырыш керек болгон санда алмаштыра алган эмес.

“Биздин дааратканада прокладкаларды алмаштыруу мүмкүн эмес, себеби, суу же даарат кагазы жок.” – Кыз, Ош, 4-мектеп (К)

- 8. Тактар жана кийимге өтүп кетүүлөр (агып чыгуулар).** Айызы келип аткан учурда колдонулуучу нерселерди бат-баттан алмаштыра албагандыктан көп учурда айыз кандын кийимдин сыртына агып чыгуусуна жана так болуусуна алып келет, өзгөчө кыз кийимдерин колдонуп жатканда болот. Адатта кыздардын айыз каны кийимдеринен агып чыгып, отургучтарга өтүп кетет. Эркек балдар мындай көрүнүштү отургучка “тартылган роза гүлү” деп атап коюшкан.

- 9. Жыт.** Кыздар, балдар жана мугалимдердин айтуусу боюнча кыздардан айыздин жыты чыгат. Айызы үчүн колдонгон нерселерди бат-бат алмаштыра албаган жана жуунуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогондуктан айыз жытынын абдан көп чыгышына түрткү болот, айрыкча, бир класста бир нече кыздын бир эле учурда айызы келип атканда.

*“Мен өзүмдү ыңгайсыз сезем. Кыздардын айызы келип атканда начар жыты болот. Мен дагы ушундай жыттанамбы деп ойлоно берем? Бул тууралуу көп ойлоном.”
– Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)*

“Кээ бирде баардык кыздардыкы бир учурда келип калат, анан класс сасып чыгат. (...) Эркек балдар “жуунбайсыңарбы.” деп айтышат.” – Кыз, Ош, 5-мектеп (Р)

- 10. Тийишүү (шылдыңдоо) жана уялуулар.** Кийимден агып кетүүлөр, тактар жана жыт эркек классташтардын, ал гана эмес айызы келип баштай элек кыздардын дагы катуу шылдыңдоосуна түрткү болушу мүмкүн. Эркек балдар кыздардын сумкасынан же башка буюмдарынын арасынан прокладка таап алса дагы шылдың кылышы ыктымал. Кээ бир мектептерде бул сыяктуу окуялар кыздарды башка теңтуштарынын алдында уятка калтырып, бир нече ай бою эсте калып, ушактар айтылган. Кээ бир учурларда кыздардын коомдук абалына терс таасирин тийгизген.

*“(Эркек балдар) “Бизге прокладка сатып бергилечи, сураныч” же “Отургучка так калтырып койгонсуңбу?” сыяктуу нерселерди айтышат. Кээ бирде абдан орой маанайда дагы шылдың кылып “Сен сасып атасың.” деп айтышат. Мындай нерселерди тентек балдар гана айтышат.”
– Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)*

“3-К: Бир кыз прокладка алып келип, сумкасына салып коюптур, муну бир бала байкап калыптыр да сумкасынан прокладкасын алып чыгып, баарына көргөзүп баштаптыр. Тиги кыз ыйлап, эркек баланы болсо мугалим урушкан. Ошондон кийин, биз мектепке ошондой буюмдарыбызды алып келгенден коркуп калганбыз, себеби алар бизди шылдыңдашышы мүмкүн. (...) Эгер алар прокладка бар экенин билип калса, сумкадан алып алып, кыздардын сумкасында бир нерсе бар деп баарына көргөзүшөт.”

*1-К: Баардык эркек балдар бирдей. Эгер алар сумкадан бир нерсе көрүп калса, аны баарына көргөзмөйүн жаныңды коюшпайт.
(...)*

*4-К: Мисалы, эгер класста абдан активдүү кыз бар болсо, анан ал кыз шымдарынын кир экенин байкабай калса же отургучундагы такты көрбөй калса, а бирок башкалар билип калган болсо, албетте, ал абыроюн жоготуп алат.
М: Эмне абырой?*

2-К: Сый-урматын.

3-К: Ал өзүн ыңгайсыз сезип, уялып, стресс болушу мүмкүн.

(...)

*5-К: Башкалардын көзүнө карай албай каласың.”
– Кыз, Ош, 3-мектеп (К)*

Кыргыз кыздары үчүн кырк чектөө бар: Айызы балалык менен чоңоюнун ортосундагы көпүрө катары.

Жөнөкөй кыргыз кызынын жашоосу үч этапка бөлүнөт: балалык, жаш курак жана чоңоюу. Айызы балалыктан жаш куракка өтүү чекити болуп эсептелсе, турмушка чыгуу болсо, чоңоюуга көпүрө болот. Балалыгында гендердик ролдор анча катуу эмес, ал эми айызы келип баштаганда кыздар жаш аялдарга айланат жана гендердик жоопкерчиликтер менен күтүүлөр жүктөлө баштайт.

4-Таблица. Кыргыз кыздарынын жашоо этаптары

	Балалык		Жаш курак		Чоңоюу
Жоопкерчиликтер	Үйдөгү кээ бир жоопкерчиликтер Башка балдар менен сыртта ойноо эркиндиги.		Үйдөгү жоопкерчиликтердин өсүшү. Энесине жана башка үй-бүлөнүн айызы келген, аял мүчөлөрүнө үй ичиндеги жумуштарга жардам берүү.		Үй ичиндеги баардык жумуштарга болгон, тамак жасоо, кир жуу, тазалык, балдарды багуу сыяктуу милдеттер. Кыздарына конкреттүү милдеттерди берүү.
Жыныстык жактан кабылдоо	Жыныссыз. Таза деп кабыл алынат	→ Айызы ←	Жыныстык жактан алсыз. “Кыздыгы” бар деп эсептелет жана ал нерсени келечектеги жолдошуна өткөрүп берүү үчүн коргоого тийиш. Кыздыгын жоготуп алуусу мүмкүн (өз каалоосу менен жыныстык катнашка барып же зордукталып же ала качууга дуушар болуп).	→ Турмуш куруу ←	Жыныстык жактан коопсуз. Күйөөсү менен моногамдык жыныстык мамиледе болуусу күтүлөт. Кыз ала качуу жана зордуктоо коркунучтан коопсуз болуп эсептелет. Тампон колдонууга уруксаат, себеби кыздык белгиси жок.
Үй-бүлөөдөгү жана коомдогу орду	Бала. Ойноосу күтүлөт, ата-энеге окшойт, көйгөй жаратпайт.		Потенциалдуу жар жана эне. Жүрүм-туруму кыздын кандай жар боло турганына карап бааланат. Күтүлгөн жүрүм-турум түрлөрү: 1. Кыздыгын коргоо 2. Күйөөгө тийиш үчүн “жакшы Кыргыз кызы” катары жүрүүсү керек		Жар жана эне. Бул ролдор кыргыз аялдары үчүн негизги болуп эсептелет. Бул ролдорлун бирөөнү же экөөнү тең жакшы аткара албаса, аял жашоодогу негизги максатын ишке ашырган жок деп эсептелет

Эне болуу: Айызы балалыктан жаш аялдык этапка өтүүнүн белгиси. Айызы эне болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болоору тууралуу кабар берет. Кыздарга айызы келе баштаганы: 1) организмдин (дененин) боюнда болууга даяр болушу, 2) тукумдуулуктун белгиси, 3) келечекте эне болууга зарыл нерсе деп үйрөтүлөт. Кандайдыр бир мааниде, биринчи айызы келе баштаганда тартып “эне болууга” даяр деп эсептелет, себеби алар бала төрөгөнгө мүмкүнчүлүгү болот.

“М: Силердин айызыңер келе баштаганда жана чоңоюп калганыңарда ата-энеңер силерден эмнелерди күтүшөт?”

3-К: Жакшы окууну, жакшы кыз болууну, турмуш куруп, төрөөнү. (күлүп) Баардык ата-энелер ушуну каалашат”.

– Кыргыздар, Чүй, 6-мектеп (К)

“М: Айызы келүү деген сен үчүн эмне? Бул маанилүүбү?”

2-К: Ооба, (бул маанилүү). Бул биз эне болобуз дегенди билдирет, биздин балдарыбыз болот”.

– Кыргыздар, Чүй, 6-мектеп (К)

Кыздар бала төрөө жөндөмдөрүн келечектеги бактылуулугу үчүн негизги себеп деп түшүнүшөт. Демек, айызы бактылуу жашоо үчүн керек деп кабыл алынат, себеби так ошол нерсе бала төрөөнүн негизги көрсөткүчү болуп эсептелет.

“3-К: Эгер келбесе (айызы), ал кыз балалуу болбойт.

4-К: Биз балалуу болушубуз керек.

1-К: Биз турмуш курууга тийишпиз.”

– Кыргыздар, Ош, 3-мектеп (К)

Апам мага эгер айызы келбесе, аял киши балалуу боло албай калат деп айткан. Эгер ал бала төрөбөсө, ага эч ким үйлөнбөйт деген.
– Кыз, Чүй, 2-мектеп (Р).

М: Эгер Айша бала төрөй албаса, эмне болот? Анын жашоосу кандай болот?

1-К: Анын жашоосу оор, начар болот, үй-бүлөөлүү боло албайт.

6-К: Элдер ал балалуу боло албайт деп сөз кылышат.

4-К: Ошондуктан айызың келип атканда өзүңдү жакшы карашың керек.”

– Кыздар, Ош, 4-Мектеп (К)

Сексуалдуулук жана кыздык: Айызы жыныстык жактан жетилүүнүн белгиси жана кыздарды дароо бала чагында жок болгон сексуалдуулук кабылдоого алып келет. Айызы келип баштаган кыз, сексуалдык жактан алсыз, жоготуп алуусу мүмкүн болгон жана күйөөгө тийгенге чейин сактап жүрүшү керек болгон “кыздык” белгиге ээ, жар жана эне болуу ролдорун толук аткарган болуп эсептелет. Кыздык техникалык жактан (кыз эч ким менен жыныстык катнашта болгон эмес) жана биологиялык жактан (кыздык белгиси тийилген эмес) кабылданат. Бул экөөнүн бирөөсүн жоготуп алуу, эгер далилденсе, кыздын кадыр-баркына шек келип, ата-энеси жаман абалда калат жана үй-бүлөөлүк жашоосунда азап чегет.

“М: Эгер силердин айылда бирөөнү зордуктап кетишсе, эгер бирөө кыздыгын жоготуп койсо, элдер аны кандай кабыл алышат?”

4-К: Ал кыздын жашоосу талкаланат, албетте. Андан кийин ага эч ким үйлөнбөйт.

2-К: Ал турмушка чыгат, бирок, экинчи же төртүнчү аял болот, же болбосо эч нерсени билбеген бирөөгө тиет.

5-К: Ага күйөөсүнүн кулу катары мамиле кылышат жана өмүр бою шылдың кылып өтүшөт.

1-К: Алар “Мен сени алганда сен кыз эмес болчусуң, башка бирөө сенин кыздыгыңды алып койгон” деп айтышы мүмкүн, ал кызга.

5-К: Алар үй-бүлөсү туура тарбия берген эмес, кызын каалаган жерине жиберип, кызы көчөдө көп жүргөн деп айтышы мүмкүн.

4-К: Алар, кыздын ата-энеси ага туура тарбия берген эмес деши мүмкүн.

1-К: Жакшы тарбия албаган кыздар ошондой иш-аракеттерге барышат.

3-К: Алар кызга кырк үйдөн тыюу деп айтышат².

4-К: Бул биздин салтыбыз.”

– Кыздар, Ош, 3-мектеп (К)

“Кыздык белги деген аялдардын намысы болот. Биз (энелер) аны бала кезинен чоңойттук. Анан чоңойгондо аны жарык жүзүбүз менен күйөөгө бердик. Анан ал үй-бүлө күтүп, балалуу болушу керек. Күйөөсү ага жаман сөздөрдү айтпашы керек. (Эгер ал кыз эмес болсо), анын жүрөгү өмүр бою ооруйт. Ал уят болот. Күйөөгө тийгенде, күйөөсү ага катуу болот. Күйөөсүнүн туугандары да ага жаман мамиле кылышат. Ошондуктан ушундай жашаш керек (кыздыгын сактап).”

– Энелер, Ош, 3-мектеп (К)

Гендердик милдеттер жана күтүүлөр: Айызы келгенден баштап, кыздар үйдөгү гендердик милдеттерин алып башташат, аялдардын иши деп эсептелген тамак жасоо, кир жуу жана тазалык сыяктуу иштерди жасай башташат. Энелери жана мугалимдери аларга биринчи кезекте салттык көрүнүштөрдү көрсөтүп, эркектер менен болгон мамилелерди чектеп, улууларга сый-урмат көрсөтүү керек экенин, сыртка чыгып коомго аралашуу же отуруштарга баруунун ордуна үйдө отуруу керектигин айтып, “жакшы кыргыз кыздарынан” болууга чакырышат. Айтылгандардын баарын аткарган кыз, жакшы аял боло турганын билдирет. “Жакшы кыргыз кызы” ролу жана бул нерсеге байланыштуу жүрүм-турумдар орус тилдүү мектептерге караганда кыргыз тилдүү мектептерде көбүрөөк айтылган.

“Мурда эркин эле ойной алчубуз, азыр болсо ата-энелерибиз үй жыйнап, тамак жаса деп айтышат. Себеби, бизди чоң кыз катары көрүшөт эми.” – Кыз, Ош, 4-мектеп (К)

“1-К: Эркек балдар менен сүйлөшкөнүңдү же турганыңды көрүп калса, чоңдор кеп кылышат. Алар “ал жаман кыз, ал дайыма балдар менен сүйлөшөт”деп айтышат.

4-К: Ата-энең да уят болот. Энең “аны менен эмнеге турдуң эле? Чоңоюп калдың, анча көп сүйлөшпө” деп айтат.

(...)

1-К: (Жен.совет) бизге, кыска юбка кийбегиле, косметика колдонбогула, отуруштарга барбагыла, кечинде сыртка чыкпагыла, чачыңарды боёп, көкүл кеспегиле, байлап жүргүлө деп айтышат.”

– Кыздар, Ош, 4-мектеп (К)

“Мугалим катары, кайсы кыздын жүрүм-туруму жакшы экенине карап кишилерге кеңеш беребиз. Ошентип, кайсы кыз жакшы келин боло алаарын айта алабыз. (...) Кыздарга көп сүйлөбөгүлө, айтышпагыла, сылык болгула, жакшы болгула, урушпагыла деп айтабыз.(...) Биз дароо кандай кыз экенин айта албыз. Ал кыздын дене-боюна жана чачын алып жүрүүсүнө карай алабыз.”

– Аялдар Кеңешинин башчысы, Ош, 3-мектеп (К)

² Кыргыз макалы.

Чоңоюуга өтүү: Изилдөөнүн үлгүсү үчүн танда-лып алынган айызы келип баштаган орточо жаш, мурунку муундагыдай, өспүрүм курактын аяккы этабынан (10-класс) өспүрүм курактын баштапкы этабына алынган (5-класс); бул көрүнүш катышуучулардын ою боюнча калктын жалпы санына таасирин тийгизет. Бирок, айызын кабылдоосу балалыктан чоңоюу мезгилине өтүүдө негизги мааниге ээ деген түшүнүк өзгөргөн эмес. Жыйынтыгында, кыздар, өтө жаш кезинде баардык

милдеттери, чектөөлөрү жана сексуалдуулук кабылдоолору менен бирге жаш аялдардын (келлиндердин) ролун кабыл алуусу күтүлүүдө. Орточо 16 жаштагы кыз, 12 жаштагы кызга караганда физикалык, социалдык, эмоционалдык жана психикалык жактан кыйла өнүккөн этапта болот. Ошондуктан, орто мектепти аяктап калган кызга негиздүү деген күүтүлөр балалыктан жаңы чыккан кыздарга азыраак тийиштүү.

Аныктоочулар

Аныктоочулар контекстуалдык жагдайларга караганда алдын алуу мүмкүн болгон кыйынчылыктарга таасир бере турган жагдайлар болуп эсептелет. Аныктоочуларда, мектепте, коомчулукта жана жекелик деңгээлде оң жакка өзгөрүүгө көбүрөөк орун бар. (Haver et al. 2013; Long et al. 2013; Caruso et al. 2013).

1. Аныктоочу: Жетишсиз маалымат жана колдоо

Кыздардын айызына байланыштуу физикалык, акыл-эс жана эмоционалдык ден-соолугу, алардын башкалардан, өзгөчө чоңдордон алган колдоосу жана маалыматына көз каранды. Жеткиликтүү маалымат жана колдоо алуудагы тоскоолдуктар төмөндө талкууланмакчы.

Биринчи айызы келгенге чейин берилген жетишсиз маалымат

Энелердин жана мугалимдердин көбү кыздары менен айыз тууралуу сүйлөшүүнү биринчи жолу айыз келгенге чейин күтүү керек экенин туура көрүшөт. Мектепте кишинин репродукциясы туу-

ралуу Анатомия/Кишинин биологиясы сабактары 8-9-класстарда өтүлө баштайт, аялдар кеңеши жана социалдык педагогдор болсо кыздарды 7-класстан тарта сабактан тышкаркы жыйындарга чогулта башташат, бул убакка чейин кыздардын айызы келип баштаган болот.

“Биз 7-класстан баштайбыз. Себеби, аларга эрте айтып койсоң, түшүнүктүү болмок эмес. Ал убакытта кыздардыкы келип баштаса, туура пикирде болушат. Андан кийин суроолор туулат.”
– Социалдык педагог, Чүй, 1-мектеп (К)

Ошондой эле, көптөгөн энелер, айыз тууралуу кыздарынын айызы келип баштагандан кийин сүйлөшүүнү пландашат жана биринчи келгенге чейин кыздары ал тууралуу билүүсү кереги жок деп ойлошот. Бирок, мындан улам көптөгөн кыздар биринчи жолу айызы келгенде анын эмне экенин билишпей, коркуп, азап чегип, өздөрүнө кам көрүүгө жөндөмсүз болуп калышат. Айызы келгенге чейин ал тууралуу кабардар болгон кыздар менен кабары жок кыздардын ортосунда көрүнүктүү айырма болгон. Кабары бар кыздар аларга эмне болуп жатканын түшүнүшүп, энелерине же эжелерине жөн эле айтышкан, ал эми

Кыздардын биринчи айызы келгендеги тажрыйбалары

Айызы тууралуу билбеген кыздар	Айызы эмне экенин мурда уккан кыздар
<p>“Мен чындыгына абдан коркком. Мен эч нерсе билчү эмесмин, эч ким эч нерсе айткан эмес мага.” – Кыз, Ош, 3-мектеп (К)</p> <p>“Апама айттым, бирок айтсамбы же айтып койсом урушабы деп ойлондум. Урушса деле айтууну чечтим... (...) Биринчи айтсамбы же айтпасамбы деп коркком.” – Кыз, Ош, 3-мектеп (К)</p> <p>“Биринчи жолу келгенде ыйлагам. Коркком.” – Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)</p>	<p>“Ал эмне экенин билчүмүн. Анан апама айттым. (...) Биринчи таң калдым, анан бактылуу болгом.” – Кыз, Чүй, 1- мектеп (К)</p> <p>“Өзүмдү жаман сезген деле жокмун. Ал нерсеге даяр болчумун.” – Кыз, Ош, 3-мектеп (К)</p> <p>“Ич кийимимди карасам кан болуп калыптыр, ошондо апам айтканын эстедим. Эжеме айттым, ал мага прокладка берди.” – Кыз, Ош, 4-мектеп (К)</p> <p>“Апама айттым, ал нерседен коркчу эмесмин, мурда уккам ал жөнүндө, андан кийин апам дагы түшүндүрүп берген.” – Кыз, Ош, 3-мектеп(К)</p> <p>“Келгенге чейин (айызы биринчи жолу) апам үйрөткөн. Ошондуктан эмне кылыш керек экенин билгем. (...) Даяр болчумун.” – Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)</p>

Орто класстардын окуучулары. Чүй облусундагы мектеп.
Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

бул тууралуу укпаган кыздар болсо, коркушуп, энелерине айтууда же жардам сурап кайрылууда өздөрүн ыңгайсыз сезишкен.

Кыздардын биринчи жолу келген айыз тажрыйбасы жөнүндө жакшылап түшүнүү Айшанын, мектепте жүргөндө биринчи жолу айызы келип калган окуучу кыздын окуясы тууралуу сценарий иш-чарасын талкуулоодон келип чыккан. Кыздардын көбү Айшага мурда айызы тууралуу айтылбаганын баамдашкан, ошондой эле ал (Айша) коркуп, шок болуп, чоңдордон колдоо издөөдөн качкан деп түшүнүшкөн.

Айызы биринчи жолу келгенде Айша кандай сезимдерде болушу мүмкүн

Что бы почувствовала Айша, во время первых месячных?

«4-К: Ал коркушу жана ылгашы мүмкүн.
2-К: Бир эле учурда ар кайсы нерселерди ойлошу мүмкүн.
5-К: Ал, «мен эмне кылдым?» деп ойлошу ыктымал»
Кыздар, Чүй, 2-мектеп (Р)

«4-К: Ал ооруп калгам го деп ойлойт.
1-К: Ал шок болот.
6-К: «Мага эмне болду?»- деп ойлонуп, коркот.»
Кыздар, Ош, 3-мектеп (К)

«Ал ичинен коркот. Эмне болуп жатканын билбегендиктен ал ичинен коркот, ал бирөөгө айтуудан коркот жана эмне кылаарын билбейт. (...) Менимче, ал эч кимге айтпайт бул жөнүндө. «Мага бир нерсе болгонбу, балким, мен ооруп жатам.» деп ойлонушу мүмкүн.» – Кыз, Ош, 3-мектеп (К)

«Биринчи жолу келип атса, ал ич кийимин которушу керек, анткени апасына айтуудан уялышы мүмкүн.» – Кыз, Ош, 4-Мектеп (К)

«Ал өзүн ыңгайсыз жана жаман сезет. Бул тууралуу апасына айтуудан коркушу мүмкүн.» – Кыз, Чүй, 6-ьектеп (К)

«Керектүү маалыматы болбогондуктан, а эмне болуп жатканын түшүнбөшү мүмкүн. Андай кантип жана качан болоорун эч ким үйрөтпөйт.» – Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)

Энелер менен мугалимдердин ойлорунан айырмаланып, кыздардын ою боюнча энелерденби же мугалимдерденби, кимисинен болсо дагы, биринчи жолу айызы келгенге чейин бул тууралуу билүү керек. Ошол убакыт келгенге чейин кыздар даяр болуш үчүн жакшылап маалымат алышы керек деп эсептешет.

«Ата-энелер жана мектеп мурдараак (айызга чейин) сени даярдашы керек. Андан кийин өзүң эле кам көрүшүң керек.»
– Кыз, Чүй, 2-мектеп (Р)

«Эгер ага апасы мурда түшүндүрсө, ал уялбайт, а эгер апасы түшүндүрбөсө, ал коркушу мүмкүн.» – Кыз, Чүй, 6-мектеп (К)

Окуу планы жана башка ресурстар

Азыркы мамлекеттик окуу планы Анатомия же Адам баласы деп аталган биология курсун камтыйт, анын ичине жыныстык жетилгендик жана тукум улоо бөлүгү кирет. 2015-2016- окуу жылына чейин бул курс 9-класста окутулчу, бирок, азыр 8-класста окутулат. Ушул класстын окуу китеби жыныстык жетилгендик жана айыз боюнча алгачкы билим берүүчү ресурс.

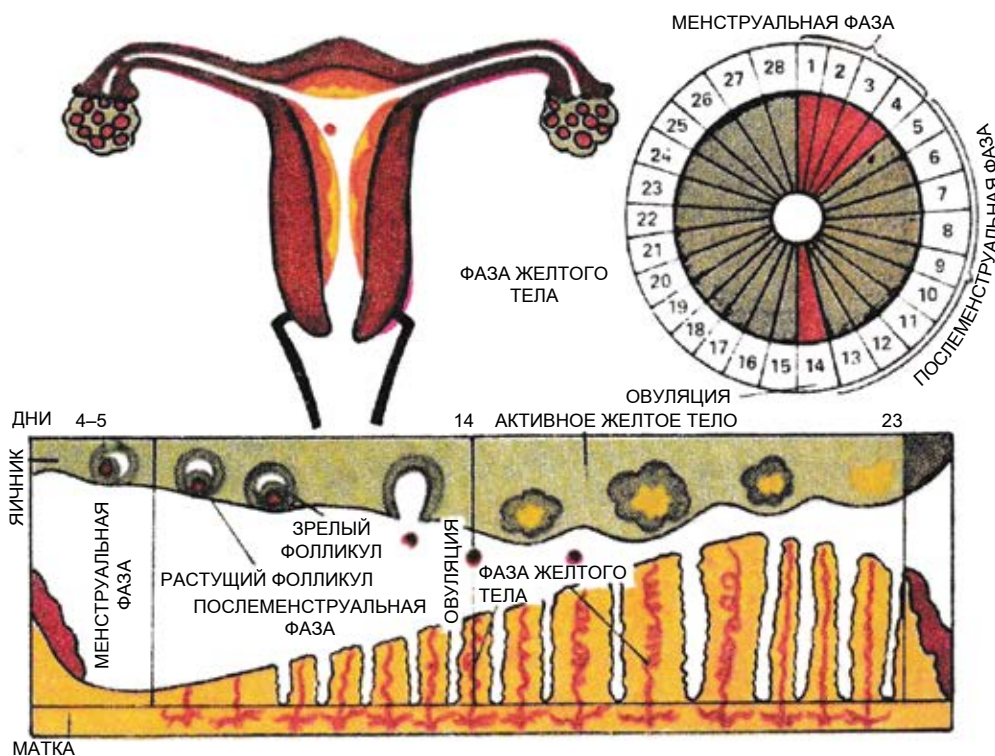
Мазмуну: Окуу китеби орус тил мектептери үчүн Россиялык авторлор тарабынан жазылып жана Россияда басып чыгарылган (Цузмер жана Петришина, 1990). Китеп “Адамдын жаратылышы жана өсүшү” бөлүмүнөн турат жана төмөндөгү темаларды камтыйт:

- Тукум улоо
  - ▶ Эрректин жана аялдын тукум улоо системалары
  - ▶ Уруктануу
  - ▶ Түйүлдүктүн өнүгүүсү
- Айыз
  - ▶ Аялдын тукум улоо системасы

- ▶ Айыз жана айыз цикли жөнүндө негизги маалымат
  - Айыз үч күндөн беш күнгө чейин созулат деп сүрөттөлгөн. Айыз циклинин аралыгы 20-30 күндү түзөт, орточо 28 күн.
- Жыныстык жетилгендик
  - ▶ Балдардын жыныстык жетилгендиги (физикалык өзгөрүүлөр, бойдон кетүү)
  - ▶ Кыздардын жыныстык жетилгендиги (физикалык өзгөрүүлөр, айыз)
  - ▶ Жыныстык жетилгендик учурундагы эмоциялык, социалдык жана жүрүм-турумдук өзгөрүүлөр жөнүндө кыска баарлашуу

Жалпысынан, бул кыргыз тилиндеги окуу китеби орус тилиндеги түп нускасынын жакындатылган котормосу. Бирок, жогоруда айтылган орус тилиндеги нускада бир нече баракка созулган тукум улоо, айыз жана жыныстык жетилгендик жөнүндө маалымат кыскартылып, төмөндөгү жалгыз гана кыска параграфта баяндалган:

Анатомия окуу китебинин орус тилиндеги нускасы айыз жөнүндө негизги маалыматты камтып жана айыз циклин иллюстрациялаган сүрөт кошулган (Цузмер жана Петришина, 1990)

«11 жашында балдар өспүрүмдөр деп аталышат. Өспүрүмдөр катары, алар өздөрүнүн тулку боюнда көп өзгөрүүлөрдү баштарынан өткөрүшөт. Жыныстык гормондордун таасиринен улам жаш өспүрүмдөр жыныстык өрчүүсүн баштарынан өткөрүшөт. Балдардын 13-15 жашында дене булчуңдары өсө баштайт, алар салмак кошо башташат, тери майы азаят, өспүрүм балдардын үндөрү өзгөрөт, ошондой эле мурут жана сакал өсө баштайт. 11-13 жашта кыздар дене булчуңдарынын өрчүүсүн, жадаганда тери майынын жайылуусун жана көкүрөктүн өсүшүн баштарынан өткөрүшөт. Бул куракта энелик бездеринин өрчүүсү менен бирге кыздардын 3-5 күндүк келе баштайт. Айыз ай сайын келе баштайт».

– Биология: Адамдын анатомиясы, Физиология жана Гигиена (Закиров, Давлетова, 2012)

Бул кыскартылган түшүндүрмө жыныстык жетилгендикти эң аз маалымат менен адамдардын жыныстык жетилгендиктери тууралуу, ар кандай тажрыйбалары жөнүндө үстүртөн баяндама берип, жана ошондой эле айыз, жыныстык жетилгендик же тукум улоодон башка биологиялык процесстер боюнча түшүндүрмө берилген эмес. Аны менен бирге, жыныстык жетилгендикти жана өспүрүм куракты коштогон эмоционалдуу, акыл-эсинин, социалдык, же жүрүм-турумдук өзгөрүүлөр жөнүндө баяндама жок.

Орус жана кыргыз тил окуу китептеринде болгон айырмалар орус жана кыргыз тил мектептерине таандык «менталитеттердин» ар түрдүүлүгүнө айкын мисал боло алат. Орус тил мектептери «ачыгыраак» деп эсептелингендиктен, тукум улоо жана айыз боюнча сезимтал болгон тема-

лар жөнүндө көбүрөөк деталдуу талкуулоо жүргүзө алышат, ал эми кыргыз тил мектептери чектелген маалымат менен камсыз кылат.

Кыргыз тилиндеги маалыматтардын кемчилиги: Кыргыз тилдүү өспүрүмдөр жана мугалимдер үчүн эки окуу китеби чоң ресурстук көйгөйдү чагылдырат. Жыныстык жетилгендик жана жыныстык байланыш жөнүндө маалымат берүү ресурстары көбүнчө орус тилинде болуп, кыргыз тилинде котормолору толук эмес же такыр жок.

Бир мисалда, кыргыз тил мектебинде социалдык педагог башка мектептин социалдык педагогунан алган тукум улоо жөнүндө видеону көрсөтөт. Ал видеону мектебиндеги кыз жана эркек окуучуларына бөлөк көрсөтөт, бирок видео орус тилинде болуп, кыргыз котормосу жана субтитрлери жок болгондуктан, окуучулар мазмунун түшүнө алган эмес. Социалдык педагог видеону өзүнүн кыз окуучулары менен чогуу көрүп жана аларга оозеки кыргыз тилине которуп берген, бирок ал эркек окуучулар менен көрүүдөн абдан тартынгандыктан, балдар видеону котормосу жок өздөрү көрүшкөн. Биздин фокус группанын талкуулоосунда кыз жана эркек окуучулар видеонун мазмунун тушундуруу алган эмес.

Түшүнүү жеңилдиги: Орус жана кыргыз тилиндеги окуу китептеринде тең, кээ бир учурларда техникалык тил колдонулгандыктан, окуучулар түшүнбөй калышы ыктымал. Орус тилиндеги нускасы кээ бир жерлерде жеңилээрээк кабыл алынат (мисалы, балдардын жана кыздардын жыныстык өнүгүүсү жөнүндөгү чакан бөлүк), бирок башка бөлүктөрүндө техникалык, биологиялык терминдер түшүндүрмөсү жок камтылган. Кыргыз тилиндеги окуу китеби бирдей техникалык жана илимий тил колдонулгандыктан, мугалимдер окутуу мезгилинде окуучуларга түшүнүүгө оор болгондугуна даттанышкан.

Биология боюнча окуу китептери.
Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

Жергиликтүү менталитетке ылайык айыз жана жыныстык жетилгендик боюнча талкуулоо ыңгайсыздыгы ³

Көпчүлүк ата-энелер жана мугалимдер айыз жана жыныстык жетилгендик боюнча балдары жана окуучулары менен талкуулоо ыңгайсыздык жаратаарын белгилеп жана ошол темадагы сүйлөшүүлөрдөн толугу менен баш тартууну каалашты. Мисалы, кээ бир учурларда биология мугалимдери өздөрүнүн уялгандыгына жана окуучулар күлгөнгө байланыштуу тукум улоо боюнча сабагын жымсалдап өтүшөт.

«Чынында, бул жөнүндө алар менен сүйлөшүү ыңгайсыз. [...] Кээ бир учурларда биз айрым темаларды окуучулар шылдыңдап күлгөндүктөн улам аттап кетебиз».

– Биология мугалими, Чуй, Мектеп 2 (P)

«P1: [Китеп] сүрөттөрдү көрсөтөт. Аял мугалим тийиштүү түрдө түшүндүрбөйт, эркек мугалим таптакыр бир сөз да айтпайт. Алар эркек балдардын көзүнчө ал жөнүндө сүйлөшпөйт».

– Эркек мугалимдери, Ош, Мектеп 5 (R)

«Мугалим уялганда, ал бизге текстти үйдөн окуп келгиле деп айтат».

– Кыз, Ош, 3-мектеп (K)

«Мугалим бизге ошону өзүңөр окугула деп айткан, бирок түшүндүргөн эмес».

– Кыз, Ош, Мектеп 5 (P)

Ата-энелер дагы ушул темаларды өздөрүнүн балдары менен талкуулоо идеясы ыңгайсыздык жаратаарын билдиришти. Өзгөчө аталар каршы болушту жана жыныстык жетилгендик боюнча өздөрүнүн кыздары жана балдары менен сүйлөшүүнү адепсиз деп сезишти. Апалар өздөрүнүн кыздарын бир аз кызыгуу менен тартышты, бирок тартынуу жана уялуу сезишти.

Бул темага байланышкан белгилүү ыңгайсыздык жаш өспүрүмдөрдө да байкалган, айыз жана жыныстык жетилгендик жөнүндө чоңдор менен талкуулоого үйрөтүү алардын жашоосунда туура эместигин билдиришкен. Натыйжалуу жагдайда эки тараптан тең уялуу жаралды, улуулар теманы талкуулап баштаганда ыңгайсыз сезишти жана жаш өспүрүмдөр суроо берүүгө уруксат берилбегендигин болжашты.

«P6: Эрте жашыбыздан биз айыз уят бул уят нерсе деп тарбияланганбыз».

P1: Менин балалык чагымда адамдар мага аны уят деп айтып келишкен, ошондуктан азыркыга чейин мен уяламын».

– Кыздар, Ош, 3-мектеп (K)

«Мен апаман да уяламын. Эмне үчүн экенин мен билбеймин» . – Кыз, Ош, 4-мектеп (K)

«P5: Менин оюмча, өз атаң менен жыныстык жетилгендик жөнүндө сүйлөшүү туура эмес. Менин оюмча, бала атасы жөнүндө туура эмес ойлоп калышы мүмкүн .

P6: Менин оюмча, эң жакшысы, түшүндүрбөй эле коюш керек».

– Балдар, Чуй, 2 -мектеп (P)

«Улуу адамдан жыныстык жетилгендик жөнүндө суроо уят».

– Бала, Чуй, 6 -мектеп (K)

Кыздар айыздын себебинен мугалимдеринен класстан чыгууга уруксат суроо зарыл болгон учурда, же болбосо, прокладкасын алмаштыруу үчүн, же катуу оорунун себебинен үйгө кетүү керек болсо, алар дайыма калп себептерди айтышат. Кээ бир кыздар аял мугалимдерге чындыкты айта алышат, айрыкча өздөрүнүн класс жетекчилерине, бирок эркек мугалимдерге башка бир шылтоону айтканга туура келет. Эркек мугалим берген дене тарбия сабагы учурунда отуруп-турууну сурануу көп жолугат. Кыздардын суранганын аял жана кээ бир эркек мугалимдер көп учурда ойлоп чыгарган шылтоо деп эсептешет, бирок эки тараптын тең уялуусунан качуу үчүн макулдук беришет.

«Үйгө барып, ысык чай ичип, керебетте жат деп, мен айтамын. Бул, «прокладкаңды алмаштырып, жуунуп ал» дегенди билдирет. Биз, сенин ң келип калыптыр, үйгө бар деп түз айтпайбыз. Кыз да, биз да ал жөнүндө ачык айта албайбыз. Ал тишим ооруп жатат деп айтат».

– Мугалим, Ош, 3-мектеп (K)

«Биз аял мугалимдерден уруксат сурай алабыз, бирок эркек мугалимдерге калп айтабыз»

– Кыз, Ош, 5 -мектеп (P)

«P4: Кээде айыз келгенде, мугалимден уруксат сурай албайсың, ошондуктан класстан жөн эле кетип каласың».

P3: Бирок, эгерде мугалимден сурана алсаң, алар түшүнүшөт».

P1: Эгерде эркек мугалим болсо, уят болуп калбайын деп жөн отурасың».

– Кыздар, Ош, 3-мектеп (K)

³ Жыныстык жетилгендик жана айыз боюнча талкуулоо учурунда катышуучулар коомдорундагы менталитет жөнүндө бир нече жолу айтып өтүштү. Бул менталитетти жалпысынан коом тарабынан адат сымал түптөлгөн жергиликтүү тартип жана өздөштүрүлгөн түшүнүктөр катары кабыл алууга болот. Негизги компоненттер так гендердик ролдорду, жыныстыкка консервативдик мамилени камтыйт жана үй-бүлөөдөгү иерархиялык басым ата-эне менен балдардын ортосунда, сезимтал болуп эсептелген темалар боюнча байланышуу тоскоолдугуна алып келет.

Балдардын айыз жана жыныстык жетилгендик жөнүндө билими

Кыздар жетишээрлик эмес билим алышып, айыз жана жыныстык жетилгендик жөнүндө баарлашууну кийинкиге калтырышса, алардын эркек классташтары ата-энелеринен да, мугалимдеринен да таптакыр эч кандай маалымат алышпайт. Бул сыякутуу аралашуунун жоктугунан балдар арасында айыз тууралуу жана ошондой эле өздөрүнүн жыныстык жетилгендиги жөнүндө маалыматы жок, буга караңгылык, катуу уялуу сезими жана шылдың болуу коркунучу түрткү болгон.

Айыз: Көпчүлүк адамдар жана көптөгөн жаш өспүрүмдөр балдардын айыз жөнүндө билүүсү абдан туура эмес деп айтышкан. Балдар менен айызды талкуулоо жергиликтүү менталитетке каршы келет деп белгилешкен.

«Мен уулдарыма кантип айыз жөнүндө айта алат элем? Бизде мындай нерсе жок. Эгерде алар кыздар болсо, мен аларга айтмакмын. Эркек балдарым менен бул темадан алыспыз».

– Аял мугалим, Ош, 3-мектеп (К)

« [Айыз] - бул жабык тема. [...] Мен шаар менен сүйлөшө албайм, бирок кыргыз элинде, биз ушинтип сүйлөшө албайбыз. Биз ал жөнүндө таптакыр сүйлөшпөйбүз».

– Ата, Чүй, 2-мектеп (Р)

Көпчүлүк адамдар, эркектер жана аялдар, айыз жөнүндө эркек балдар менен сүйлөшүүдөн баш тартышат, анткени ал «аялдардын маселеси» болгондуктан, бул жөнүндө билүүнүн кажети жок жана аларга таасири тийбейт. Көп эркек балдар бул ойго макул, бирок кээ бирлери өздөрүнүн аялдарына жакшы күйөө болуу үчүн айыз жөнүндө улуулар катары билиши керектигин ырасташкан.

«Эгерде биз айыз жөнүндө, билсек келечекте өзүбүз үчүн жакшы болот, анткени биз күйөө болгондо, ал жөнүндө билбесек, биз үчүн абдан чоң уят».

– Бала, Чүй, 2-мектеп (Р)

«Эгерде ушул жаштан баштап сен айыз жөнүндө үйрөнүп баштабасаң, чоңойгондо сени ким үйрөтөт?»

– Бала, Ош, 4-мектеп (К)

Кээ бир мектептерде айыз жана жыныстык жетилгендик жөнүндө темаларды талкуулоого ачыгыраак шарт бар, ошол темалар боюнча окуучулар

арасында жана мугалимдер менен окуучулардын байланышы түзүлгөн. Бул мектептер жөнүндө көп жаш өспүрүмдөр жана жашы жеткен катышуучулар «орусташкан» деген көз карашта, анткени салттуу жергиликтүү менталитетке каршы келет. Бул мектептердеги кыздар жалпысынан айыз жөнүндө өздөрүнүн эркек классташтары жана мугалимдери менен сүйлөшүүдө ачыгыраак болушкан.

«Мен окуучулардан эмне себептен сабакты калтырдыңар деп сураганда, алар мага ачык айтышат, «Бизде аялдардын көйгөйү болду» деп, мен түшүнөм, макул болом. [...] Биз орус тил мектепте болгондуктан, алар мага ачык айтышат».

– Эркек мугалим, Ош, 5-мектеп (Р)

Балдар айыз жөнүндө көбүрөөк билгенден кийин кыз классташтарына жан тарта башташты, жана кыздар «түшүнүүнү» белгилешти. Түшүнүктөр айыз эмне экенин, кыздардын айыз учурунда кандай татаалдыктарга дуушар болгонуна баа беришип жана айыз бардык аялдар кабылуучу биологиялык процесс экени ачыкталды.

Түшүнбөгөн балдар кыздарды жыт, так же прокладкалар боюнча шылдыңдашат, ошол эле учурда түшүнгөн балдар кадимкидей эле мамиле кылышат жана прокладка менен кокустуктардан чуу чыгарышпайт. Көп кыздар жана балдар бул түшүнгөндүктү балдар бойго жетип калышкандыгынын белгиси деп эсептешет.

“Эгер бир кыздан келип калса, түшүнгөн бала кадимкидей эле мамиле кылат жана түшүнбөгөн бала аны шылдыңдайт.”

– Кыз, Чүй, Мектеп 6 (К)

“Эгер 7-класстын кызы 7-класстын баласына өзүнүн көйгөйүн айтса, ал бул көйгөй [айыз] боюнча түшүнүүгү жоктугунан түшүнбөй калат. Бирок 10-11-класста, балдар муну түшүнүшөт. Азыр балдар түшүнүшөт. 9-класстан кийин [качан Анатомия/Адам баласы сабактары окутулганда] алар билишет”

– Эркек мугалим, Ош, Мектеп 5 (Р)

Жыныстык жетилгендик: Андан тышкары, айыз жөнүндө баарлашуудан четтетилген көпчүлүк эркек балдар, өздөрүнүн жыныстык жетилгендик процесси жана алар башынан өткөрүп жаткан өзгөрүүлөрү жөнүндө билими жок. Эркектердин жыныстык жетилгендиги кыздардын жыныстык жетилгендигине караганда көбүрөөк байкалат деп

айтылат, ошого жараша чоңдордун көпчүлүгү бул теманы уят жана жергиликтүү менталитетке ылайыксыз, талкуулоого ыңгайсыз деп кабыл алышат.

«P1: Ата менен баланын ортосунда иерархия же аралык болуш керек. Сен ата менен жыныстык жетилгендик жөнүндө сүйлөшө албайсың. Бул жөнүндө мектептер, же болбосо, ыйман сабактарында талкуу жүргүзүү керек.

P2: Кыргыз менталитети ушундай.

P1: Анда ата менен баланын ортосунда чек болбой калат. Алар достор эмес да, ал туура эмес».

– Аталар, Чүй, 2-мектеп (P)

Үй-бүлөлүк иерархия жана жергиликтүү менталитет аталар жана эркек балдар сүрөттөгөндөй, ата менен баланын ортосунда «чек» болот, жыйынтык катары назик темалар боюнча байланыш тоскоолдугуна алып келет. Ушул кабыл алынган зарыл дистанциянын себебинен, жыныстык жетилгендик жөнүндө аталар уулдары менен чанда сүйлөшүшөт жана балдар аталары менен ал жөнүндө кеп козгоонун мүмкүн эместигин билишет. Кээ бир эркек балдар, эгерде алар аталарына суроо беришсе, алар ачууланышат деп айтышты. Балдардын азчылыгы өздөрүнүн аталары жыныстык жетилгендик жөнүндө аларды үйрөтсө деген каалоолорун айтса, көпчүлүк аны эки тарапка тең бир кызык жана ыңгайсыз болорун сезишти.

Негизинен эркек балдар гендерликке тийиштүү жыныстык жетилгендик жөнүндө мектепте билим алышпайт. Адамдардын көпчүлүгү жыныстык жетилгендик жөнүндө аялдар кыздарды жана эркектер балдарды үйрөтөт деп ойлошот. Бирок кыздар жыныстык жетилгендик жөнүндө аял мугалимдерден, аялдар комитеттеринен, жана өздөрүнүн апаларынан үйрөнүшсө, эркек балдарды үйрөткөнгө даяр жана аны каалаган аталар аз болду. Эркектер комитеттери аялдар комитеттерине караганда сейрек кездешти, активдүү комитеттер жалаң гана жүрүм-турумдук маселелерге – оюн-зоок жана күрөшкө басым кылышкан, бирок жыныстык жетилгендик жөнүндө темаларды камтыган эмес. Мектептин көпчүлүк аял персоналы жыныстык жетилгендик боюнча байланышка жооптуу, анын ичинде социалдык педагогдор жана биология мугалимдери бар, алар жыныстык жетилгендик боюнча эркек балдар менен талкуулоо идеясын ыңгайсыз деп сезишет. Кээ бирлери балдарды кызыктырып талкуулоого кыйыр түрдө тарткандыктан, балдардын суроо берүүгө жана ачык талкуулоого мүмкүнчүлүктөрү болгон жок.

Мен кантип балдарды окутам? Эркек мугалим окутканы жакшы болмок. Аялдар аларды кантип окутушат?

– Аялдар комитетинин башчысы, Ош, 3-мектеп (K)

Менин оюмча, балдарды эркек мугалимдер окутканы жакшы. [...] Бизде кыргыз тил мугалими бар, бирок, ал макул болобу же жокпу, мен билбейм. [...] Албетте, эркек мугалим тартынат. Бул чындап эле оор. – социалдык педагог, Чүй, 6 -мектеп (K)

Мен балдарга видеону [тукум улоо боюнча] коюп туруп, класстан чыгып кетем. Мен кыздарга видеону көрсөткөндө, алар менен чогуу отурам жана түшүндүрөм.

– Социалдык педагог, Чүй, 1-мектеп (K)

Жыныстык жетилгендик боюнча теманы эркек балдар менен көтөрүүгө чоңдордун каршы болушканын эске алсак, бул тема боюнча балдардын билимине ыйгарылган жоопкерчиликтин жоктугу таң калаарлык эмес. Ата-энелер жана мугалимдер балдар өздөрү билгиси келген нерселерди башка жактан үйрөнүп алат деп болжолот жана башталгыч жоопкерчиликти көпчүлүк учурда бири бирине жылдырышат.

M: Мисалы, [жыныстык жетилгендик жөнүндө] балдардын 10% гана ата-энелери менен сүйлөшө алат, деп айттыңыз, калган 90% сүйлөшпөйт. Анан алар маалыматты кайдан алышат деп ойлойсуз?

P1: Эң биринчи, мектептен.

P2: Мектептен.

– Аталар, Чүй, Мектеп 2 (P)

Азыркы күндө балдар маалыматты ТВдан, гезиттерден, журналдардан алат деп болжойм. Бирок, биз балдарга айтып бербейбиз. Жок.

– Аял мугалим, Ош, Мектеп 3 (K)

Апалар арасындагы чектелген билим

Катышуучулардын көпчүлүгү апалардын кыздарга биринчи айыз жана жыныстык жетилгендиктин өнүгүүсү боюнча жардамы маанилүү роль ойнооруна макул болушту. Бирок бул темадан уялгандыгына кошумча, энелердин көпчүлүгү айыз же аялдардын тукум улоо системасы боюнча баштапкы биологиялык туура билими жок. Энелердин көпчүлүгү кыздары жыныстык жетилгендик жана айыз жөнүндө аларга караганда көбүрөөк билет деп ойлошот.

«P1: Азыр биздин кыздар акылдуу. [...] Биз көп нерселерден коркуп келгенбиз. Эгерде эркектен кийин ажатканага аял кирсе, боюна бүтүп калат деп айтышчу, биз ал жакка барчы эмеспиз. (күлөт)

P3: Ал мезгилде адамдар жөнөкөй болушкан. [...]

P7: Азыр кыздар бул нерсеге ишенбейт.

P8: Азыркы күндө кыздар баарын билишет».
– Апалар, Ош, Мектеп 3 (К)

Интернеттеги уламыштар жана жоопкерчиликти таратуу

Апалар жана мугалимдер кыздарга айыз жөнүндө үйрөтүүнүн баштапкы жоопкерчилиги башка бирөөгө ыйгарылган деп ишенишет. Апалар мугалимдер көбүрөөк билет деп ойлошот, ал эми мугалимдер болсо аны үй-бүлөөгө гана таандык, ыңгайсыз жана сезимтал талкуулоо деп эсептешет.

Мен бул жөнүндө өзүмдүн кызым менен сүйлөшөм, бирок мен жакшы үйрөтө албайм. Кээде мен уяламын. Айыз жөнүндө сабак болсо, жакшы болмок. Менин балдарым класста сабактарды жакшы түшүнүшөт. – Апа, Чүй, Мектеп 6 (К)

Балдар бизге [мугалимдерге] өздөрүнүн чоң ата, чоң-энелериндей мамиле кылышат. Бул жакшы эмес, себеби ата-энелер негизги нерселерди түшүндүрүп бериш керек. – Социалдык педагог, Чүй, 1-мектеп (К)

Апалар дагы кыздары менен айыз жөнүндө үйдө сүйлөшүүсү керек. – Мугалим, Ош, Мектеп 5 (Р)

Мектепте айыз боюнча маалымат берүү жоопкерчилиги биология мугалими жана социалдык педагог же аялдар комитетинин ортосунда бөлүштүрүлүшү керек. Айыз же жыныстык жетилгендиктин өзгөчөлүгү жөнүндө расмий биология сабагында тукум улоодо камтылган эмес, жана социалдык педагогдор, өзгөчө аялдар комитетте-

ри негизги колдонуу жана гигиена боюнча кеңештерге – төшөнчүлөрдү (прокладка) кантип колдонуу жана алмаштыруу, жыныстык органдарды жылуу суу менен жуугандын маанилүүлүгүнө жана жүрүм-турум чектөөлөрүнө басым кылышат. Эгерде бардык окутуучулардын үч түрү тең мектептин окуучу кыздары менен активдүү иштегенде, негизги процесстерден жана гигиенадан сырткары, жыныстык жетилгендик процесси, акыл жана эмоционалдуу өнүгүү, же болбосо айыз жөнүндө маалымат жазылмак эмес.

Жалпысынан, мугалимдер жана ата-энелер жаш өспүрүмдөр өздөрүнө керек нерсени курбуларынан жана медиадан: телевизор, радио жана интернеттен үйрөнөт деп болжолот. Алар маалымат ачык жана өспүрүмдөргө жеткиликтүү деп ойлошот. Бул ишенич жаш өспүрүмдөрдү окутуунун ыңгайсыз процессинин жоопкерчилигинен четтөөгө мүмкүндүк берген.

P1: Алар бардыгын интернеттен үйрөнүшөт. [...] Алар бардыгын үйрөнүшөт.

P3: Алар мобилдик телефондорунан алышат.

P7: Биз аларга айтпасак да, алар өздөрү жөнүндө интернеттен таап алышат.

– Апалар, Ош, 3-мектеп (К)

P2: Алар [жыныстык жетилгендик жөнүндө] маалыматты интернеттен алышат.

P1: Аларда интернет бар.

P2: Интернеттен. Азыркы күндө сен баардыгын өзүңдүн телефонундан үйрөнө аласың.

P1: Биздин жардамыбыз жок эле. (күлөт).

P2: Ооба, жардамыбыз жок эле. Аларга мындай темалар боюнча биздин керегибиз жок. – Аталар ФТТ, Чүй 2 -мектеп (Р)

Жаштардын көбүндө интернетке чыгуу мүмкүнчүлүгү бар, асыресе, көпчүлүгүндө өздөрүнүн мобилдик телефондорунда. Бирок, маалыматты чогултуу жана баалоого катышкан баардык кыз жана эркек окуучулардын арасынан бир дагы окуучу жыныстык жетилгендик, же болбосо, айыз жөнүндө маалыматты издөө үчүн интернетти колдоном деп жазган эмес. Көп учурда аларга өздөрүнүн суроолоруна жооптор интернеттен чыккан эмес.

Көп жаш өспүрүмдөр жыныстык жетилгендик жана айыз жөнүндө маалыматты табууда интернет жакшы ресурс болооруна макул болушкандыгына карабастан, алар бир нече кыйынчылыктарды аныкташты. Биринчиден, алар маалыматты кайдан издээрин билишпейт, жана кээ бир сайттар туура эмес маалымат берерин билишет. Экинчиден, кыргыз тилинде чектелген эле веб-сайттар бар болчу жана алар билгендердин бирөөсү дагы жыныстык жетилгендик жана айыз жөнүндө маалыматты камтыбаган.

Жыйынтыгында, эркек балдар интернеттен жыныстык жетилгендик жөнүндө маалыматты издөөгө абдан каршы болушкан, анткени эркектин жыныстык жетилгендиги жөнүндө маалымат аябай сексуалдуулук менен элестетилгендиктен, үч бөлөк мектептердеги эркек балдар дароо «интернеттеги жыныстык жетилгендик жөнүндө маалыматты» порнография менен теңешти.

Интернетте жалган маалымат болушу ыктымал. [...] Интернетте абдан көп ойлоп чыгарылган нерселер бар. Ал жакта чындык аз. Жалган нерселер көбөйүп жатат.
– Бала, Ош, 4-мектеп (К)

Айызга байланышкан ден-соолук көйгөйлөрү жана жүрүм-турум чектөөлөр жөнүндө жалган маалымат

Айыз тууралуу көп салттык ишенимдер жана тажрыйбалар мурунку муундан өтүп келген. Бул ишенимдер аймактардагы кыргыз жана орус тил мектептеринде тең кеңири жайылган. Ишенимдер мугалимдер, энелер, эжелер, достор, ал тургай дарыгерлер тарабынан да окутулган жана бекемделген. Көп ишенимдер факт катары биология мугалимдери, аялдар комитеттери жана гинекологдор тарабынан, биомедикалык далилдердин жоктугуна карабастан, окутулуп келет.

Кыргыз коомчулугунда айыз, кыргыз аялы үчүн эки абдан маанилүү нерселер, бала төрөөгө жарамдуулук жана потенциалдуу энелик менен тыгыз элестелинет. Айыз тууралуу көп ишенимдер жана тажрыйбалар төрөбөстүк коркунучу менен байланышкан.

Суук тийүү – «Суук тийүү» - эң жалпы ишеним болгон. Бул ишенимди биздин изилдөөбүздөгү мугалимдер, гинекологдор жана жогорку билими бар аялдар жана эркектер, ал тургай, ар бир кыз жана аял (жана көп эркектер) кабыл алышкан. Суук тийүү деген ишеним аялдын жыныстык органына суук тийип калганда пайда болгон. Ал сырткы түз таасирден (мисалы, муздак жер бетинде отургандыктан жана туура, курсактан ылдый кийим кийбегендиктен), же болбосо, кыйыр таасирден (мисалы, бутту жылуулабай алып жүрүүдөн же колду муздак сууга салуудан) пайда болот.

Суук тийүүнүн кесепеттери болуп булар эсептелинет:

- Азаптуу жана оор айыз
- Регулярдуу эмес айыз
- Тукумсуздук
- “Аялдардын оорулары”: жатындагы инфекциялар же рак, табарсык же бөйрөк оорулары

«Аялдардын оорулары» жана тукумсуздук жөнүндө ишенич мурдагы караганда көп таралган, анткени көчмөндөр мезгилиндегидей кыздар жана аялдар күндө оттун жанында тизелерин бүгүп отуруп убакытты өткөзүшпөйт. Суук тийүүгө кабылдагычтыкты көтөрүү үчүн бул өзгөрүүгө ишенишкен.

Суук тийүүдөн сактануу үчүн бир нече тажрыйбалар кеңири сунушталган. Кыздарга курсагынан ылдый жакты жылуу кармап, өзгөчө этият болууга, жылуу кийим кийүүнү үйрөтүшкөн. Мугалимдер белден төмөн отурган джинсылардын зыяндуулугун эскертип, анын ордуна кыздарга жылуу жүндөн жасалган колготкилерди кийүүнү сунушташты. Дагы кыздарга “ылдый жагын”⁴ жылуу суу менен гана жууп жүрүүсүн айтып беришти, бирок мектепте суунун жетишпестигине байланыштуу бул кыйынчылыкты жаратты.

Суук тийүүдөн сактануунун эң белгилүү чектөөсү болуп айыз учурунда муздак сууга тийгизбөө, бул күнүмдүк иштерге, кийимдерди же идиштерди жууганга аралашпаш керектигин билдирет. Бул чектөө менен баары макул болгону менен, дайыма ишке ашпайт. Эгерде үйдө көп кыздар болсо, алар келген кыздын суу менен байланышкан күнүмдүк иштерин өздөрүнө алышып, бири бирине жардам беришет. Кээде кыздар «кезекчилик учурунда» классташтарына мектептин муздак суу менен жууй турган жумушуна жардам беришет. Бирок, бул шарттар дайыма эле мүмкүн болгон жок жана көп кыздар жана аялдар суу менен байланышкан күнүмдүк иштерди айыз учурунда жасабоо керектигин билип туруп, аралаша беришет.

Кир кан – Бардык жерде айыз мезгилинде денеден «кир кан» чыгып жатат деген ишеним болгон. Кир кандын жана токсиндердин чыгышы тазалануу натыйжасын берет деп ойлошкон, ошондуктан айыз ден соолуктуу оңдоо процесси деп эсептелинет. «Тазаланат» деген түшүнүк кыздардын жана аялдардын бүткөндөн кийин жакшы сезип калганынан улам пайда болгон (мисалы, көбүрөөк энергиялуу болушкан жана ысыктары азайган); эмне үчүн регулярдуу эмес циклдер начар ден соолуктуу жана тукумсуздук болушу мүмкүн дегенди билдирет; жана эмне үчүн менапауза болгон аялдардын ден соолугу жаш кыздардыкына, айыз көргөн аялдардыкына караганда начар болот.

«Адамдын каны кир болуп калат, ошондуктан ал тазаланыш керек. Кир кан чыгат жана менин оюмча, ал жакшы».
– Кыз, Ош, Мектеп 5 (Р)

⁴ «Ылдый жак» - жалпы колдонулган аялдардын жыныстык органдарына тиешелүү оозеки түшүндүрүү

«[Айыз учурунда] биздин кан айланат жана таза канга алмашат. Анан биз төрөйбүз жана эне болобуз, биздин балдардын ден соолугу жакшы болот, ошондуктан ал келсе жакшы».
–Кыз, Чуй, Мектеп 6 (К)

Чектөөлөр – Кыздарга айыз же өздөрүнүн тукум улоо системаларына байланыштуу проблемалардан сактануу үчүн өздөрүнүн жүрүм-турумун бир нече жол менен чектөө тууралуу кеңеш берилген. Жогоруда айтылган муздак сууну кармабоо чектөөсүнө кошумча, кыздарга төмөнкү чектөөлөрдү эске тутуу керектиги жөнүндө айтылган:

Таблица 5. Айызга тиешелүү жүрүм-турумга чектөөлөр жана байланышкан кесепеттер

ЧЕКТӨӨ	ЧЕКТӨӨНҮ КӨЗДӨБӨГӨНДҮКТӨН КЕЛИП ЧЫККАН КЕСЕПЕТТЕР
Айыз учурунда көп суусундук ичпеш керек	Айыз катуу болот
Айыз учурунда оор нерселерди көтөрбөш керек же оор кара жумушка аралашпаш керек	Айыз катуураак келет. Сенде жаман карышуу болот.
Айыз учурунда мончого барбаш керек	Айыз учурунда аялдын жыныстык органдары ачык болот, бактерия кирип, инфекция пайда болушу мүмкүн. Катуу ысык айыздын оор келишине себепкер болот
Тампондорду колдонбоо керек	Тампондогу химикаттар (кээ бир учурларда, америкалык же кытайлык тампондордо) сизди тукумсуз кылат же рак оорусуна чалдыктырат
Чоң аралыкты аттабаш керек	Сиз тукум улоо системаңыздын «түтүгүн» айрып, тукумсуз болуп каласыз

Диний чектөөлөр – Кыздарга айыз учурунда ыйык нерселерди кылбоо, анын ичинде сыйынуу, орозо кармоо жана ыйык Куран сымал китептерди кармабоо керектиги жөнүндө айтылган. Кеңири белгилүү болгон хадисттин түшүндүрмөлөрүнө жана Исламдын илимий жазууларына ылайык, келген кыздар жана аялдар, кан болгонуна байланыштуу «таза эмес».

Кыздар ыйык нерселерди аткарганга бүткөндөн кийин диний жол менен бүт денесин тазалап жууп туруп улантса болот (гусл).

Көп кыздар өздөрүнүн учурунда алсыз жана ыңгайсыз сезишкендиктен орозо кармоодон жана сыйынуудан тыныгууну туура көрүшкөн. Бирок, кээде кыздар аталары алардан эмне себептен сыйынбагандыгы жана орозо кармабагандыгы жөнүндө сурашканда, уялышкан, анткени алар келип калгандыгын айтууну ыңгайсыз сезишкен.

История Айши

Бул окуя кыздар, энелер, мугалимдер фокус топтордогу талкулоолордо жана маектерде бөлүшкөн чыныгы окуялардын жыйыны.

Биринчи айыз келгенде, мен он эки жашта элем. Эртең менен ойгонсом, ич кийимим кан болуп калыптыр. Мен эмне кыларымды билбей чочуп кеттим. Бул эмне экендигине түшүнүгүм жок болчу. Өзүмө зыян келтирип алдымбы деп ойлодум, ошондуктан канды жууп кетиүүгө аракет кылдым, бирок, кан токтобой чыга берди. Анда мүмкүн мен ооруп калдымбы деп ойлодум. Апама айткандан корктум, анткени мени урушат деп ойлодум. Кан токтобой койгондуктан, мен эски таза кездемени алып ички кийимиме канды токтотсун деп салдым, мектепке барыш үчүн.

Мектептен өзүмдү абдан жаман сезип жана мага эмне болуп жатат деген ой тынчты алды. Мен Алтынайга, эң жакшы курбума, айтып бердим, анткени ал эч кимге айтпарын билгем. Ал мага оорубаганымды билдирди – мага айыз келди деди. Бул ар бир кыз менен боло турган нерсе деп айтты. Сага дагы айыз келдиби деп сурадым, ал жок деди, бирок эжесинен билиптир. Айыз деген эмне деп сурадым, ал болсо айыз деген кир кан деп айтты, бул кан денеден кетүүсү зарыл, сен таза болушуңа. Ал апамдан жардам сура деди.

Танаписте тышка чыгалы деп турганыбызда, Алтынай этегиме кан тагы өтүп кеткенин билдирди. Отургуч дагы кир болуп калган экен. Менин баштыгымда ным кагаз майлык бар болчу, ошондуктан экөөбүз артта калып, баары тышка кеткенде отургучту тазалап чыктык. Анан Алтынай мугалимибизге барып мени коё бересизби “айым көйгөйү” пайда болуп калды деп айтты. Мугалимиз жаш эжей болчу, бизди дароо түшүнүп, отургучту тазалагандан кийин үйгө барып, кийимиңди алмаштыр деди. Алтынай мага өзүнүн күрмөсүн берди, такты бекиткени белимди ороп алып, мен үйгө тез кеттим.

Апам менен сүйлөшөөр астында абдан тынчсыздандым, бирок мага жардам абдан керек болду, ошондуктан үйгө жеткенде, эмне болгонун айтып бердим. Апам абдан таң калды. Анын 10-класска чейин келген эмес, ошондуктан меники абдан эрте келиптир. Айыз деген жакшы нерсе экендигин билдирди, бир күнү эне боло алышымды билдирет. Мага колдоно турган таза, жумшак кездеме берди, жана кантип жуушумду үйрөттү. Жууй турган сууну жолдон алыс төгүш керек, жана кездемени кургатканда башка нерсенин астына жашырып кургат деди, анткени атам же байкелерим көрүп калса уят болот деп. Дагы даарат алганда бир гана жылуу суу колдонуш керек, кийим кийингенде жылуу кийиниш керек, калың шымбайпак, курсак жайымды орош керек, суук тийбегендей. Айыз келгенде намаз окуганга же орозо кармоого тыюу салынат, Орозо айына карабастан. Эми бойго жеткен кыз болдуң, өзүңдү чоңдордой алып жүрүш керексин, жаш баладай болбой деди.

Кийинки жылы, сегизинчи класста, аялдар комитети бүт кыздарды чогултуп, биз менен айыз жөнүндө сүйлөшкөнү чогулуш өткөрүштү. Алар бизге менин апам айткан нерсени айтып беришти: айыз болсо денени тазалаган кир кан, аялдарга айыз балалуу болуш үчүн керек, өзүбүз жылуу суу менен үзгүлтүксүз даарат алып, отургучтарды кир кылбай же жаман жыттанбай таза кармаш керектигибизди айтышты. Мектепте даарат ала албайбыз, анткени дааратканын жанында суу жок. Дааратканын эшиктери жок, кышында шамал ичине кирет, ичи абдан суук болот. Мен ар дайым дааратканын кышында колдонгондо суук тийет деп корком.

Мен он алты жашка толдум эми, мага айыз келгенине төрт жыл болды. Көнүп калдым, бирок дагы деле кыйын. Качан келээрин билбейм. Даяр болуу үчүн байкоо жүргүзгөнгө аракет кылам, бирок белгилүү жүгүртмө менен келбейт. Кээ биринде эки жума катуу келет, анан эки же үч айга чейин келбей коёт. Аялдар комитети бизге айыз үзгүлтүк менен келсе, апаларыбызга билдирип, догдурга көрүнүш керекпиз деп айтышты, анткени бир нерсе туура эмес болуп калышы мүмкүн, келечекте бойго бүтүү оор болуп калышы мүмкүн. Апама айткым келбей турат, анткени айтсам капа болот. Апам мага ар дайым жакшы жубай жана жакшы эне болуу кандай маанилүү экендигин айтат, мен балалуу боло албасам, эч ким мага үйлөнбөйт.

Үйдө дагы деле кездеме колдоном, бирок бир жакка чыкканда Always колдоном. Апам мени ар дайым кездеме колдон дейт, бирок мектепте жүргөндө аны колдонгон жакпайт. Олвейс жакшыраак деп ойлойм. Ич кийимге кармалат, ошондуктан кездемеге окшоп эки жака жылып кетпедиби деп эч

ойлонбойсуң, дагы алардан бир нерсе өтүп кетпейт. Алар өтө чоң эмес, ошондуктан шымыңыздан көрүнбөйт. Кездеме менен ар дайым тынчсыз турасың бирөө көрүп калат деп, же басып баратканда жылып кетиши мүмкүн, же кан катуу келсе өтүп кетеби. Мектептин дааратканасында кездемени алмыштыра албайсың. Аларды жууп туруп, бир эч ким көрбөгөн жерге кургатыш үчүн илиш керек, бирок мектептин дааратканасында суу жок, иле турган жер жок. Тампондук ыкма кир болсо дааратканада тешикке ыргытып салсаң болот. Кандай болбосун, бүт башка кыздар тампондук ыкма колдонушат, анан сени дааратканада кездемени колдонуп жатканыңды көрүп калышса, алар ушакташы мүмкүн. Башка кыздардын алдында алмаштыргандан абдан кысыласың. Чын айтсам, мага айыз келгенде, мектептин дааратканасына барбайм. Чыдап, үйгө жеткенде алмаштырам.

Аялдар комитети бизге тампондук ыкмалар ден соолугубузга зыян деп айтышты, анткени ичиндеги химикаттар биздин айым мүчөлөрүбүзгө оору жугузушу мүмкүн, баласыз калышыбыз мүмкүн. Мен укканым боюнча, Кытайдын тампондорунда гана ошондой химикаттар бар экен, ошондуктан мен Россияда жасалган тампондорду колдоном.

Ар дайым китеп капта тампон кармаганга аракет кылам, анткени айыз качан келип каларын билбейм, бирок мен ар дайым тынчсызданам, эркек бала баштыгымды карап жатып таап албайбы деп. Бир жолу башка кыздын китеп кабы түшүп кетип ичинен тампон чыгып калган, балдар аны алып желпилдетип, каткырышкан. Ал кыз абдан капа болуп, ыйлаганга чейин барып, меники эмес деп айтканга аракет кылды. Мугалим балдарга тамашаны токтоткула деди, бирок дагы деле кээде алар ошол кызга тийишет. Жылдын аягына чейин ошол кызга тийишет деп ойлойм, мүмкүн андан да көбүрөөк.

Менин кичине сиңдим 12 жашта, бирок келе элек. Ал анын эмне экендигин билет, анткени аны кичине кезинде мага тампон сатып алганга дүкөнгө жиберет элем. Бул эмне деп кызыгат эле – мүмкүн жесе болот деп ойлочу! Анын суроолорунан абдан уялчымын, бирок бул айыз үчүн деп айткам, бир күнү чоңойгондо сага да керек болот дегем. Мен ага түшүндүргөндөн “төмөн жактан” кан чыгат, бирок коркпо ошол мезгилде, анткени бул ден соолука пайдалуу, жана кыз үчүн айым, анан эне болууга керектүү нерсе. Менин оюмча, айыз жөнүндө алдын ала билгени жакшы. Ал эми даяр, анан убактысы келгенде мага окшоп коркпойт.

Кээде мен сиңдиге кичине ичим күйөт, анткени ал дагы деле бала. Эшикте достору менен ойной алат. Эмне кааласа кийет, кайда баргысы келсе барат, айыз жөнүндө ойлобостон. Ал эркин. Бир күнү бойго жеткенде мага окшоп, үйдө отуруп, үйдөгү иштер менен алек болуп, өзүн эркек балдардан коргош керек болот.

Аныктагыч 2: Мектептеги Суу Санитария жана Гигиена(ССГ) курулмалары жана камсыздоо программасы жетишпестик кылат

Таза, жайлуу, жана жетүүгө оңой ССГ курулуштары кыздар даарат алууга, алмашууга, жана колдонулган айыз таштандыны ыргытууга керек. Кыздарга мугалимдер жана апалары өздүк айыз келгенде гигиенанын мааниси боюнча окутту, бирок мектептердеги дааратканалардын жаман абалынын айынан кыздар ошол жолдонмолорду колдоно албайт жана өзүнүн ден соолугуна туура кам көрө албайт. Окуучулар, мугалимдер, жана ата-энелер мектептеги дааратканаларды “шартсыз” деп жалпы сөз менен түшүндүрүштү – башка сөздөр менен айтса, кыздарга керектүү, айыз келбеген убакытта деле өзүнүн гигиенасын сакташ үчүн эч бир ыңгайлуу шарттын жоктугу.

Бүт алты мектепте казылган дааратканалар: кирпич же цементтелген курулма бир чуңкурдун үстүндө курулган, ичинен дубал менен экиге

бөлүнгөн, бирөөсү балдарга, бирөөсү кыздарга. Типтүү, бул курулмалар скелет структурасы менен курулган, дубалдардан гана тургузулган, курулманын төбөсү, цементтелген пол, ар бир тарабында экиден төрт отуруу тешиги бар.

*“М: Даараткананын ичинде эмне бар?
(Баардыгы күлүп)”*

*P1: Даараткананын ичинде эч нерсе жок.”
– Кыздар, Чүй, Мектеп 2 (P)*

“I: Даараткананын ичинде эмне бар?”

P: ((күлүп)) Дааратканын тешиктери гана. Ошол эле.”

– Мугалим, Ош, Мектеп 5 (P)

“M: Ичинде эмне бар?”

P2: Ичинде эчтеке жок.

P5: Ичинде тешиктер бар, ошол эле”

– Балдар, Чүй, Мектеп 6 (K)

Эң жакшы дааратканаларды ушул курулуштар менен салыштыргыла деп сураганда, кыздар күлүп бир дагы окшошук жок дешти.

Бүгүнкү мектеп даараткананын силер сүрөттөгөн идеалдуу даараткана менен салыштырса кандай болот?

“Абдан чоң айырмалык бар, асман менен жердей айырмасы.”

– Кыз, Ош, Мектеп 3 (K)

“Тешиктердин чектөөсү гана бир жерде болот.”

– Кыз, Ош, Мектеп 4 (K)

“Окшоштугу деле жок, эми бул даараткана, тигил деле даараткана, ошол окшоштугу.”

– Кыз, Ош, Мектеп 5 (R)

Чүй облусундагы кадимки мектеп ажатканасынын сырткы жана ички көрүнүшү. Сүрөттө көрүнүп тургандай бул ажаткананын сырткы жок жана жеке кабиналарга бөлүнгөн эмес.

Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015.

Суу алуу мүмкүндүгү начар

Биздин изилдөөбүздөгү мектептердин дааратканаларында суу жок. Ошондуктан, кыздарды апалары жана мугалимдери дайыма үйрөткөндөй “ылдый жакты” жуунганга суу жок. Кошумча, “суук тийет” деп корккондон, кыздарга айыз келгенде жылуу сууну гана колдонууга деп акыл айтылган. Бирок, көбүнчө мектептерде, жылуу суу мектепте жок.

“P4: Биз даарат кыла албайбыз.

M: Кыздар мектепте даарат алабы качандыр бир?

Баардыгы: Жок, жок.

P6: Алар үчүн ыңгайсыз, алар даарат алгысы келбейт”

– Кыздар, Ош, Мектеп 5 (R)

“Суу көйгөйү [айыз келгенде] эң негизги нерсе.”

– Кыз, Ош, Мектеп 3 (K)

“Айыз келгенде даараткана ыңгайсыз. Жылуу суу болсо ичинде жакшыраак болмок эле.” – Кыз, Чүй, Мектеп 2 (R)

“Эң суук кыш келе жатат. Түтүктөр жана суу тышта жайгашкан. Суу мектептин ичинде болсо абдан жакшы болмок эле. [Кыздар]

“ылдай жактарын” жуу алыпайт

– Мугалим, Чүй, Мектеп 6 (K)

Саналуу кыздар гана дааратканага өздөрү менен суу алып барышат. Көбүнчөсү бул өтө оор болмок жана башкаларга айыз келгенин билдирмек деп айтышты, жана суу баары бир муздап калмак. Кээ бир кыздар ным кагаз майлыктарды колдонгонго аргасыз, адатынча жыттуусу менен, башкалар болсо жууна албайт же тампондорун күнү бою алмаштырган эмес.

“P1: Балдар ойноп жатканда, алардын астында суу алып өткөндөн абдан уялабыз.

P4: Биздин мектепте эч ким суу алып барбайт. Мен бирөө суу алып барганын көргөн жокмун [дааратканага].

P5: Мен дагы.

P6: Бул жакта андай боло элек.”

– Кыздар, Ош, Мектеп 3 (K)

“M: Кыздар мектепте даарат алышабы?

Баардыгы: Жок.

M: Кыздар качандыр бир үйлөрүнөн суу куюлган бөтөлкөлөрдү алып келишеби?

P2: Жок, суу муздап калышы мүмкүн. Алар бөтөлкө менен суу алып келишсе, балдар аларга тийишет.” – Апалар, Чүй, Мектеп 6 (K)

“Сууну көтөрүп келгенде да, абдан ыңгайсыз, анткени башка окуучулар кирип калышы мүмкүн.”

– Кыз, Ош, Мектеп 5 (R)

Кыздар кол жууп жатышат. Убактысы менен берилген суунун келген убагы. Ош облусундагы мектеп.

Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

Көбүнчө изилдөө чараларында, ар бир сыноо талкуулоолордо, кыздар, апалары, мугалимдер, жада калса, аталары да, жылуу сууну даараткананын ичине киргизилбегендиги айыз гигиенасынын эң негизги тоскоолдугу болуп эсептелет деп аныкташты.

Негизинде сууну тышкы чоргодон алышат, бирок ал мектептердин биринде дагы жок болчу. Чорго адатта дааратканын жанында жайгашкан, же даараткана жана мектептин ортосунда, ошондуктан окуучулар ансыз деле алыс жайгашкан дааратканага дагы кошумча басыш керек.

Оштогу эки мектепте, суу чоргого жүгүртмө менен берилчи: мисалы, эртең менен эки саат токтобой берилчи, калган учурда суу өчүрүлчү. Бул жүгүртмө муниципалитеттен аныкталчы, жана таза суу жабдуунун айынан, жана начарлап бара жаткан суу системасынын айынан бүт коомдогу ченемдөөнү натыйжасы болчу.

Тышкы эшиктеги чорголордо муздак суу гана берилет, кышында бул абдан ыңгайсыз болчу. Кээ бир суук мезгилде түтүктөр тоңуп калчы, ансыз деле мектепти жалгыз суу булагынан ажыратат.

“Бизде кол жууганга жуунма болсо деп каалайт элек. Кээ бир мезгилде кышында колду жууган оор болот, анткени оргутуучу түтүктө суу жок..”

– Кыз, Чүй, Мектеп 2 (R)

Жеке обочолонуунун жетишсиздиги

Тышкы жеке обочолонуу: Көбүнчө мектеп дааратканаларында тышкы эшиги жок, же дааратканалар эшиксіз курулган, же эшиктер эскирип кеткен, же жабылбайт. Эки учурда тең, кыздардын корккону эркек балдар аларды көрүп калат деп. Көп кыздар кезектешип, эшикти же кармап же кызыккан балдардан кайтарып тышта турат.

“[Балдар] кыздардын кыжырына тийишип ичин карашы мүмкүн, ошондуктан биз курбуларыбыз менен барып бирөө тышта турат, башка кыздар дааратканада болгондо..” – Кыз, Ош, Мектеп 3 (К)

“Ал жерде эшик бар. Бирок кээ биринде ачылып кетиши мүмкүн, ошондуктан эки эле киши даараткананы колдоно алат, үчүнчү киши эшикти жаап туруш керек.” – Кыз, Ош, Мектеп 4 (К)

“P1: Эркек балдар ал жакта турганда барыш оңой эмес.

P2: Балдар көрүп коебу деп коркобуз.

P3: Биз уялабыз.

P6: Биз курбубузду чакырып алабыз, эч ким кирбегенин карап тургандай.”

– Кыз, Чүй, Мектеп 2 (R)

Балдар эшиктердин жана терезелердин ачыктыгынан пайдаланып, кыздар тарапка таш ыргытышат, кышында болсо кар менен урат. Кыздар ушуну эң кыжырланткан жана мектептеги даараткананы колдонууну токтоткон фактор дешти, өзгөчө кышында жанында балдардан кайтарган курбуң жок болсо.

Ички жеке обочолонуу: Тышкы эшиктердин жоктугуна кошумча, көбүнчө дааратканаларда ички бөлүү жок, бул кыздар бир убакытта даараткананы колдонгондо бири бирин толук көрүүсү мүмкүн экендигин билдирет. Кыздардын айтканы боюнча, алар өздөрүн ыңгайсыз сезет, көбүнчөсү тешиктерди бөлгөнгө кабинка же кыска дубал коюлса, өздүк мейкиндиги көбүрөөк болот эле деген катуу каалоону билдиришти. Кыздардын дааратканаларында экиден төрткө чейин тешиктер бар экен, бирок кыздар даараткананы улам бирден колдонушат, өзүнчө болгонго. Көп кезде кыздар даараткананы колдонушканда, бири бирин алмаштырып, балдардан кайтарып, кээ бирлери башка кыздарды киргизбегенге убара болушат.

“Өзүңдүн үйүңдө болгондо, дааратканага эркин барсаң болот. Бирок, бул жерде, бирөө келип калса, абдан жайсыз сезесиң өзүңдү.”
– Кыз, Ош, Мектеп 3 (К)

“Бул болсо бир эле бөлмө, төрт тешик менен. Биз бир бирден киребиз. Баардыгыбыз бир кирсек, туура эмес болот.”
– Кыз, Чүй, Мектеп 1 (К)

Айыз келгенде даараткананы башка кыздардын көзүнчө колдонуу өзгөчө ыңгайсыз. Андайда колдонмолорун алмаштыргандан абдан уялышат, же башкалар буюмдарын көргөндө, же кээ бир мезгилдерде башка кыздар айыз келгенин көрүп калса, алар жөнүндө ушак кылат деп. Ошондуктан, кыздар айыз келгенде даараткананы пайдаланууну иретке салышат, же даараткананы эч колдонбойт, же даараткана ээн калганча күтүп жатып, сабакка кеч калышы мүмкүн. Кээ бир кыздар мектептен да тампон ыкмаларын колдонушат, анткени алар кездемени колдонгонун бирөө көрүп калат деп уялышат.

“P6: Кээ бир мезгилдерде бирөө даараткананын ичинде болсо уяласың, ошондуктан ал кетмейнче күтөсүң, анан артынан киресиң. Ал айыз жөнүндө билсе, дааратканадан чыгып башкаларга айтып салышы мүмкүн.

P2: “Ал кызга келиптир”деп айтып коет

M: Бирөө ошол кызды шылдыңдайбы?

Баардыгы: Ооба.

P1: Даараткана ээн калганча күтсөңөр, сабакка кеч калып калышыңар мүмкүн да..”

– Кыз, Ош, Мектеп 4 (К)

“Кыздар менен дааратканага барганда прокладка колдонуу жакшыраак болот, кездеме эмес.. [...] Кыздардын астында кездемени алмаштыргандан уялам, ошондуктан мектепте жүргөндө дайыма менде прокладка бар.” – Кыз, Ош, Мектеп 3 (К)

“Бөлүнгөн болсо жакшыраак. Мисалы, мага айыз келсе жанымда бирөө отурса. Мен өзүмдү жайсыз сезем, бирөө келип, жанымга отурса.” – Кыз, Чүй, Мектеп 6 (К)

“P: Бизде, кыздарга бир даараткана бар. Дааратканада үч тешик бар, анан үч адам колдонуп жатса аны, баардыгы бири бирин көрө алат.

I: Ошондуктан үйүңөрдөн алмашасыңар да, туурабы?

P: Ооба, үйдөн алмаштырабыз.” – Кыз, Ош, Мектеп 4 (К)

Мектептердеги даараткананы бир-бирден колдонуу дааратканадагы орундар бир окуучуга бир тешик коэффициентин таасирдүү азайтат. Мектепте үчтөн төрткө чейинки даараткана орун кыздарга бөлүнсө, кыздар даараткананы бирден колдонуубуз десе, анда кыздарга дааратканада бир эле орун болуп калат. Мисалы, 5 -мектепте ар бир 23 кызга а дааратканада бир орун бар, ара байланышка жакын. Бирок кыздар билдиргендей, алар даараткананы биринин артынан бири колдонушат, ошондо 92 кыз окуучуга дааратканада 1 эле орун бар.

Материалдык Жардамга Жетүү

Айыз келгенде материалга жетүүнү кыздар чоң көйгөй катары айтышкан жок. Изилдөөгө катышкан кыздар кездемеге же сатылган санитардык прокладкаларга жете алышат. Бөтөнчө, айыз биринчи жолу келгенде, кыз айыз ж[нүнд] энеси менен баарлашкандан өтө корккондуктан токтоосуз материалдык жардамга жете албайт. Ушундай кырдаалда, кыз апасынан кездеме же прокладка сурай албашы мүмкүн, даараткана кагазын, же эски кийим, үйдө тапкан кездемени колдонушу мүмкүн.

Улуулар кездемелерди колдонууга деп кеңеш беришет, анткени жетмек жеңил, ден соолукка пайдалуураак деп саналат. Энелер кыздарына санитардык прокладкадан көрө кездемени колдон деген кеңеш беришет. Кыздар билдиргендей, мектептердеги аялдар комитеттеринде санитардык прокладкаларды колдонбоуга деген кеңеш берилген, анткени санитардык прокладка рак же төрөбөстүккө алып келет деген күмөн бар.

Кыздардын айткандай, алар санитардык прокладкаларды жогору баалашат, өзгөчө үйдөн башка жерде болгондо, анткени өзүн тың сезишет, санитардык прокладка кездемеге караганда айызды жакшыраак кармайт. Алар санитардык прокладкалар ички кийимге жакшыраак кармалат, жана кошумча пластик прокладкасы бар, экөө тең агып [түп] кетүү коркунучун азайтат деп айтышкан. Прокладкалар кездемеге салыштырганда көрүнбөйт, кездеме кийимдин тышынан көрүнүп калышы мүмкүн.

“P4: [Прокладка] ушул үчүн жасалган да [айыз].

P5: Клей аябай көп.

P1: Эчтеке өтпөйт.”

– Кыздар, Ош, Мектеп 5 (R)

Көрүнбөйт деген мүнөздөмөгө кошумча, өтүп агып кетүүдөн коргоо деңгээли өйдөрөөк, кыздар мектептен эмне үчүн прокладканы артык көрөт, анткени башка кыздар кездеме колдонгонунда дааратканадан көрсө уялышат экен

Бир нече энелер кыздардын сатып алган санитардык прокладкалар жакшыраак деген ишеничи менен макул:

“Мен ушул прокладканы ойлоп чыккан адамга рахматымды айткым келет. Ич кийим менен (прокладка). [...] Биз колдонгондо кездемени кармата турган нерсе жок болчу. [Кан] эми өтпөйт. Ушул нерсени ойлоп чыккан акылдуу кишиге рахмат.”

– Эне, Ош, Мектеп 3 (K)

Бирок, көп энелер кыздары кездеме колдонгонун артыгыраак көрөт. Бирок ушундай пикирге карабастан, кыздар прокладка колдоно алышат.

Мектепте кездемеге жана прокладкага жетүү мүмкүндүгү жок, курбулар арасында эле болбосо. Көп кыздардын айтканы боюнча, айыз кокус келип калса, жанында колдоно турган материал жок болгондо, ишенген курбусунан прокладка сурашмак. Андай болбосо, кыздар кайра үйгө барып прокладка же кездеме алууга мажбур.

Материалга жетүү изилдөөнүн катышуучуларынын арасында көйгөй катары талкууланбаса деле, бул суроону изилдөөгө алса пайдалуу болот, анткени изилдөөдөгү катышуучулардын тажрыйбасы бүт Кыргызстандагы кыздарга тийиштүү эмес. Кошумча, айыз материалдар кыздарга жетиштүү болсо да, кыздардын айтуусуна караганда, айызды башкаруу кыйынчылыктары мектептеги ССГ жайлары жана маалымат жагынан колдоого байланыштуу.

Айызга тиешелүү буюмдарды ыргытууга чектелген мүмкүнчүлүк

Бир дагы мектеп дааратканада таштанды ыргытууга чака жок, же колдонулган кагаз же айызга тиешелүү буюмдарды ыргытууга кандайдыр бир идиш. Ыргытаарга мүмкүнчүлүк жок болгондуктан, кыздар колдонулган прокладкаларды даараткананын тешигине ыргытышат, ал жактан башкаларга көрүнөт, алардын ичинде эркек балдарга да, жалпы колдонулган дааратканада прокладканын санын айтып балдар кыздарды шылдыңдайт экен. Кээ бир кыздар өздөрүн жайсыз сезет. Көбүнчө кыздар идеалдуу даараткананы сүрөттөгөндө таштанды үчүн чака болсо дешти.

“Мен дааратканада колдонулган прокладкаларды калтыргандан абдан тартынам. [...] Биз чоңойгондон бери бул даараткана бизге абдан туура келбейт, анткени биздин прокладкаларыбызды башка бирөөлөр көрүп калышы мүмкүн.”

– Кыз, Чүй, Мектеп 1 (K)

Кыздарга жайсыздыгына кошумча, чуңкурга синтетикалык материалдын чоң көлөмү кошулуусу, органикалык чирүү жүрүшүнө аралашып калышы ыктымал, ошондо мектеп чуңкурду эртерээк тазалаганга туура келет жана дааратканалар мөөнөтүнөн эрте жараксыз болуп калышы мүмкүн.

Суу жокто, кыздар кездемелерин мектептен жууй албайт. Ошондуктан көбүнчө кыздар кездемени мектепте колдоно албайт, же алмаштыра албайт. Кездемени колдонгондордун саны азыраак, алар билдиргендей, керек болсо прокладканы даараткананын чуңкуруна таштап салат, булганган кездемени үйгө алып барып, кайра жууп колдонушат.

Даарат жайларынын ыңгайсыздыгы

Көбүнчө дааратканалардын санитардык абалы абдан жаман, окуучулардын сөзүнө караганда ал жактан жаман жыт чыгат жана кир, пол жана дубалдары сийдик жана бок. Даарат жайлары боюнча биз байкоо жүргүзгөндө, окуу жылы башталганына эки жума өтө элек болчу, көбүнчө мектеп дааратканаларында абдан катуу жыт чыгып турду, жана көбүнчө кир, сийдик көлчүктөрү менен жана эзилген даараткана жана дептер кагаздары жерде жаткан. Кыздар кийимин жана бут кийимдерин булгап алгандан, же сасыган жытты кийимине же чачына сиңдирип албасак экен деп коркушат. Окуучулардын көбүнчөсү, даараткананы туура колдонгонду билишпейт, түз сийе албайт деп башталгыч мектептин окуучулары күнөөлөшөт.

Даараткананы колдонуу убактысы жетишсиз

*“Танапис убактысы бизге жетишпейт [даараткананы колдонууга].”
– Кыз, Ош, Мектеп 5 (R)*

Сабак убагында окуучуларга даараткананы колдонууга бештен он мүнөтткө чейин уруксат берилчү. Дааратканалар мектептен алыс жайгашкан, өспүрүм окуучулар дааратканага басып барганга бир же эки мүнөт керек, кичинекей балдарга көбүрөөк убакыт керек. Башталгыч мектептин окуучулары кечикпес үчүн дааратканага чуркап барганга мажбур. Суу чоргосуна барып колду жууш дагы кошумча убакытты алат, ошондуктан окуучулардын көбү же колдорун жакыныраак жердеги булакка же арыктагы сууга чайкап, же колду жуубай коюшат. Кыздар даараткананы жеке колдонгусу келгендиктен, кыздарга дагы кошумча кыйынчылык пайда болду, анткени кезек менен кирип, бири бирин күткөнгө мажбур болушат. Ар бир танапистин чектелген убакытына көңүл бурсак, дааратканага барып келген убакыт танапистин ичине кирсе, көп кыздар даараткананы бир бирден кирип жатып, колдоно алышпайт. Даараткананы бир бирден колдонгондуктан, берилген танаписте ар бир кыз даараткананы колдоно албайт.

Окуучу кыз ажатканага кирип баратат.
Чүй облусундагы мектеп.

Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

Таасирлер жана коркунучтар

Таасирлер кыздардын бакубатчылыгына жана/же билимине терс таасирин тийгизген көйгөйлөрдүн чыныгы кесепеттери болушат. Кыздар, апалар, мугалимдер, балдар жана аталар таасирлердин бардыгын аташат жана талкуулашат (Haver et al. 2013; Long et al. 2013; Caruso et al. 2013).

Коркунучтар кыздардын бакубатчылыгына жана/же билимине терс таасирин тийгизе ала турган көйгөйлөрдүн потенциалдуу кесепеттери болушат. Коркунучтар катышуучулар тарабынан анык талкууланган жок, бирок алар изилдөөдө аталган көйгөйлөрдөн келип чыккан божомолдонгон кесепеттер катары белгиленген. (Haver et al. 2013; Long et al. 2013; Caruso et al. 2013).

Таасир 1: Сабакка кечигип келүү. Ажаткананы колдонгондо же өздөрүнүн эркек классташтарынын чыкканын күткөндө, кыздардын ажатканада жалгыз болууну камсыз кылуу аракеттери аларды сабакка кечигип баарусуна алып келет. Кошумча күткөн убакыт, кыска тыныгуу убакыт жана узун аралыктар биригип, көп кыздардын сабакка дайыма кечигип келишине алып келет.

*«Эгерде сен ажаткананын бош болуусун күтсөң, сабакка кечигип каласың».
– Кыз, Ош, Мектеп 4 (K)*

*«Эгерде ал жакта балдар болушса, биз күтөбүз. Ошондуктан биз сабакка кечигебиз».
– Кыз, Чүй, Мектеп 2 (P)*

Кыздар бир кыз ар бир жумада орточо болжол менен ажаткананы күтүүнүн натыйжасында сабактын 30 мүнөтүн жоготот деп санашты. Алар айыз маалында жалгыз калуунун көздөгөндүктөн сабакка кечигишет деп айтышты.

Таасир 2: Заараны кармоо. Кыздар улам-улам мектептин ажатканаларына барбай, «тигини кармап», үйлөрүнө бир нече саатка созулган сабактардан кийин кайтып барат. Алар өзгөчө кыш мезгилинде, суук жана кар болгондо ажатканага барган жол абдан ыңгайсыз болгондуктан барышпайт, жана ошондой эле, айыз учурунда көп кыздар башка кыздарга кир прокладка же кездемелерин көрсөтүүдөн тартынышат.

«P2: Мен таптакыр [мектептин ажатканасын] колдонбойм. Шашылыш гана болгондо. Мисалы, өткөн жылы мен ал жакка үч жолу баргам. Мен үйгө жеткиче аны кармайм.»

*P5: Эгерде сен аны эки же үч күн кармасаң, сен көнүп каласың».
–Кыздар, Ош, Мектеп 5 (P)*

Таасир 3: Стресс. Кыздар айыз маалында агып өзтүп кетүү, тактар жана жыттар жөнүндө аябай тынчсызданат. Алар улам-улам аркаларын текшерип, өздөрүнүн отургучтарындагы тактарды карап турушат, ошондой эле, алар башкаларга, өзгөчө балдарга жыт билинип калат деп тынчсызданышат. Апалар кыздарынын аркаларына өздөрүнүн беттерине караганда көбүрөөк көңүл бураарына күлүшөт». (Апа, Чүй, Мектеп 6 (К)).

«Сенин циклиң келгенде, жыттанып жатабы же көрүнүп калдыбы деп тынчсыздана бересиң. Сен аркаңды карай бересиң».

– Кыз, Чүй, Мектеп 2 (Р)

«Сабак учурунда ал ага көйгөй жаратат, анткени анын жанында эч нерсе жок болуп калышы мүмкүн. Мен мугалимден кантип уруксат сурайм? Эгерде отургуч так болуп калса, мен эмне кылам? Мен кантип ордуман турам? Эгерде класста баары болушса, мен кантип турам?» – Кыз, Чүй, Мектеп 1 (К)

Таасир 4: Алаксытуу. Кыздар агуу жана тактар тууралуу ой менен бушайман болушуп, сабакка аз көңүл бурушарын айтышты. Алар доскага чыгуудан кыйылып, классташтарына так көрүнүп калат деп коркушат, кээде тартынгандыктан, сабакка көңүл буралбай калышат.

«Ал сабакка көңүл бурбайт. Ал ар кандай. Ал сабакта башка нерселер жөнүндө ойлонот. Биз отургучта отурганда агып кетүү, тактар жөнүндө ойлонобуз, биз сабак бүткөнгө чейин бир саат отурабыз. Мугалим мени ордуман тургузбаса экен деп үмүттөнөмүн. [...] Биз түшүнбөгөндөй отура беребиз, эгерде мугалим бизди тур деп, азыр түшүндүргөндү кайтала десе, биз эмне деп жооп берерибизди билбей калабыз».

– Кыз, Ош, Мектеп 4 (К)

«Р4: Ал [сабакта] уктагысы келет. Ал дайыма үйгө кетүү жөнүндө ойлойт.

Р3: Ал дайыма өзүнүн жуунусу жөнүндө ойлойт».

– Кыздар, Чүй, Мектеп 6 (К)

Таасир 5: Бөлүнүп калуу. Кыздардын тартынгандыгы жана агып кетүү коркунучу аларды классташтарынан четтетет. Алар тыныгуу учурунда турганды же көп басканды каалабай, класстын ичинде калышат.

«Сен башка окуучулар менен аралашпайсың, күлбөйсүң жана байланышпайсың. [...] Эгерде сен анын жанына келип отуруп сүйлөшөйүн десең, ал сүйлөшпөйт, анткени ал тактар жөнүндө тынчсызданып жаткан болот».

– Кыз, Ош, Мектеп 4 (К)

Окуучулар дене-тарбия сабагында.

Чүй облусундагы мектеп.

Сүрөт: SCI Кыргызстан, 2015

«Ал [эч ким менен] сүйлөшпөйт. Анын ойлору таптакыр башка нерселер жөнүндө болот».

– Кыз, Ош, Мектеп 5 (Р)

Таасир 6: Дене тарбиялык аракеттерде катышууну азайтат. Көпчүлүк кыздар айыз учурунда дене тарбия сабагына же энергияны талап кылган иш аракеттерге катышпоого аракет кылышат. Алар өздөрүн алсыз, оор сезишет, жана ашыкча кыймыл, өзгөчө алар көйнөк кийишкен болсо, агып кетүүгө алып келет деп коркушат. Айыз учурунда кыздар дене тарбия сабагында отуруп турууну суранышат.

«Р6: Сен көп чуркабайсың.

Р1: Сен көп кыймылдаганды каалабайсың.

Р5: Сен турганды да каалабайсың.

Р4: Сен циклиң келген маалда бир нерсе болуп кетет деп, эч нерсе кылбайсың».

–Кыздар, Чүй, Мектеп 2 (Р)

«Сен эч жакта активдүү катыша албайсың.

Мисалы, эгерде сен мектепте болуп, ойногуң

келсе, ойной албайсың. Сен дене тарбия

сабагына бара албайсың, сабак учурунда

отургуң келет». – Кыз, Ош, Мектеп 4 (К)

Потенциалдуу коркунуч 1: Анемия. Көп катышуучулар айыз маалында кыздар абдан кубарган, беттери ак же боз, жадагалса, ооздору көк болушарын белгилешти. Алар алсыз болуп, баштары тегеренет деп сүрөттөштү. Кошумча катары, жогорудай айтылгандай, көп кыздар биринчи айыздан кийин, регулярдуу эмес айызды жакшы деп айтышты. Бул симптомдорду адатынча «суук тийүүгө» оодарышат, бирок алар чындыгында анемиянын белгиси болушу мүмкүн.

Эттин башкаларга караганда көбүрөөк жегенине карабастан, Кыргызстандагы кыздар темирдин дефицити жана темир-жетишпестик анемия боюнча, тамактануу маалында көк жана кара чайды көп ичкенден улам, күчөтүлгөн коркунучта турушат. Чайдын темирди сиңирүүсүнө басаңдатуу таасири жөнүндө жакшы изилденген, жана чайдын таасири тамактар менен аралашканда өзгөчө күчтүү болот (Disler et al. 1975; Zijp, Korver, and Tijburg 2000). Азиядагы изилдөө чайдын көп керектөөсү аялдардын репродуктивдүү курагындагы анемия менен байланышы бар экендигин көрсөттү (Baig-Ansari et al. 2008; Dangour, Hill, and Ismail 2001).

Анемия Кыргызстанда жалпыга таанылган көйгөй болуп эсептелинет. 2012 жылдын Кыргызстандын Демографиялык жана ден соолук боюнча сурамжылоосу, анемия аялдар жана 5 жаштан төмөн балдар арасында арбын жайылгандыгын табышкан, 6-Таблицада кеңири көрсөтүлгөн.

6-Таблица. Кыргызстандагы аялдар жана балдар арасында анемиянын жайылгандыгы (%), ДДС 2012 (Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети, Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлиги, жана ICF, 2013)

	Чүй облусу	Ош облусу	Жалпы өлкөдө
Аялдар	39.2	33.3	35.2
Балдар	58.5	34.9	42.6

Сейрек учурларда кыздарга анемиянын мындай белгилери - регулярдуу эмес айыз аныкталганда, клиникалык диагноз коюлат.

«Менин эжем ал [айыз] эки айда бир келет деп айткан. Ал дарыгерге барган, жана ал анын анемиясы бар экендигин айткан, ошондуктан кан келбеген». – Кыз, Чүй, Мектеп 2 (Р)

Анемия жалпы ден соолуктун көп көйгөйлөрүнүн пайда болушуна себепкер болуп, кыздардын жана аялдардын на таасир тийгизет, анын ичине катуу баш оорулар жана айыз учурунда карышуу, регулярдуу эмес айыз, айыз маалындагы алсыздык жана алсыроо, боюна бүтүү кыйынчылыктары кирет.

Потенциалдуу коркунуч 2: Колдон чыккан билим мүмкүнчүлүктөрү. Кыздар ажаткананы күтүшкөндүктөн сабакты үзгүлтүксүз болжол менен ар бир айда эки сааттан калтырышат. Кыздар катуу айыз карышуулардын айынан же кийимдерин булгап алгандыктан мектептен кетишет, бирок сейрек учурда. Бул учурларда кыздар адатынча

кийинки күнгө чейин кайтып келишишпейт жана күндүн баардык сабактарын калтырышы мүмкүн. Бул жоготуунун даражасын ченөө кыйын, анткени кыздар тез-тез ар кандай шылтоолорду айтып суранышып турушат, бирок кыздардын улам-улам сабактан кетип тургандыгы айыздын айынан экендиги белгилүү.

Потенциалдуу коркунуч 3: Инфекция. Ыңгайсыз ажатканалар жана жупуну ССГ шаймандары кыздарга айыз жабдууларын тез-тез алмаштырганга, мектепте болгондо жуунуп турганга жолтоо болот. Ага кошумча, кыздарга айыз маалында тез-тез жуунбашы жөнүндө айтылган. Бул эки фактор тең кыздын гигиенасына терс таасирин тийгизип, жана бактериялык инфекцияларынын же табарсык инфекцияларынын өнүгүү коркунучуна алып келет.

Көп апалар өздерүнүн кыздарына чүпүрөктөрүн башка нерселердин астына бекитип кургатуу жөнүндө кеңеш беришет, ал бактериялардын жана көк даттын өсүшүнө алып келет, анткени чүпүрөктөр кургоонун алдында ным болуп көпкө чейин туруп калат. Мындай ыкма менен чүпүрөктөрүн кургаткан кыздар инфекциялардын өрчүү коркунучунда болушу мүмкүн.

«Кыздар үчүн чүпүрөктөрдүн көрүнүп илинип турушу уят. Алар анын башка чүпүрөктөрүнүн астында бекитилип турушу керек». – Апа, Чүй, Мектеп 6 (К)

Сунуштар

Сунуштар Кыргызстандын контекстине негизделип, саясий чөйрө, айлана-чөйрө, жалпы көрсөтмөлөр жана катышуучулардын айткан сунуштары эске алынган.

Негизги сунуш 1

Мектептерде айыз жана жыныстык жетилгендик тууралуу байланышты жакшыртуу

Улуттук:

- Өкмөт айыз жана жыныстык жетилгендик тууралуу темаларды мектептин окуу планына кошууну чечиши керек, жана окутула турган материал үчүн так стандарттарды иштеп чыгышы керек, алардын ичинде:
  - Кошула турган зарыл темалар
  - Материал канча жолу окутулушу керек, канча жаштан же канчанчы класстан кошулушу керек
  - Тийешелүү мугалимдер же окутуучулар жамааты окутуш керек
  - Кыз жана эркек окуучуларды тең тартуу
- Мектептер айыз жана жыныстык жетилгендик жөнүндө окутууну керектүү мезгил аралыгында камсыз кылуу үчүн тиешелүү көрсөткүчтөрдү иштеп чыгуу керек, мугалимдер материалды жеткиликтүү түшүндүрүүсүн камсыз кылуу жана окуучуларга суроо бергенге мүмкүнчүлүк түзүлүшү керек.
- Жыныстык жетилгендик боюнча мугалимдерге жана окуучуларга стандартташтырылган окуу ресурстарынын топтому иштелип чыгышы керек
  - Материалдар ар бир мектепке тиешелүү тилде (кыргыз, орус же өзбек) түшүнүктүү тилде жазылышы абзел, техникалык тилде болбоого тийиш
  - Өкмөт жыныстык жетилгендик жөнүндө туура, маданиятка ылайык маалыматты камсыз кылган жөнөкөй сайтты түзүүнү кароо керек.
    - Өкмөт тарабынан жасалган сайт жаштарга берилген маалыматты көзөмөлдөөнү ББИМ жана ССМ берет
    - Бир жолу жасалган сайт кагаз түрүндөгү материалдарды окуучулар арасында таратууга караганда бир кыйла арзаныраак келет, ошентип программанын жайылуусуна да бир кыйла мүмкүнчүлүк түзөт.
    - Веб-сайт мугалимдерден же ата-энелерден азыраак жекече үйрөтүүнү талап кылат. Ал көп жаштарды, өзгөчө көз карандысыз, өздөрү ресурстардан үйрөнүүнү каалаган балдарды тартышы мүмкүн.
    - ЮНИСЕФ азыр Facebook менен internet.org долбоору боюнча, кээ бир веб-сайттарга бекер интернетке кирүүнү камсыз кылуу максатында иш жүргүзүп жатат. Бүт өлкө боюнча бул канал аркылуу көп өспүрүмдөр негизги маалыматты камтыган веб-баракчага кирүүгө мүмкүнчүлүк алышат.
  - Каражатка көз карандысыз материалдар төмөндөгү темаларды камтууга тийиш:
    - Баардык окуучулар үчүн:
      - Жыныстык жетилгендик алып келген физикалык, акыл-эс, эмоционалдык жана коомдук өзгөрүүлөр
      - Жыныстык жетилгендиктин жашы боюнча, жана ал ар кандай адамдарда ар кандай убакытта башталаары кадимкидей көрүнүш экендигинин кепилдиги
      - Жыныстык жетилгендик бул өткөөл баскычтын көрсөткүчү, жана жыныстык жетилгендиктин физикалык белгилери кыздын жана эркек баланын жыныстык катышка даярдыгын билдирбейт, жана аларды чоң киши катары кабыл алууга жатпайт
      - Айыздын биологиялык жеткиликтүү түшүндүрмөсү
      - Айыз жана жыныстык жетилгендик боюнча суроолорго жалпы жооптор
      - Жалпы жаңылыш түшүнүктөрдү туура жеткизүү
    - Кыздар үчүн:
      - Айыз учурунда гигиенаны сактоо жана айыздык буюмдарды кантип колдонуу
      - Айыздык цикли байкоо жүргүзүү жолдомолору
      - Анемия, анын симптомдору жана аны алдын алуу же дарылоо жолдору
    - Эркек балдар үчүн:
      - Сексуалдуулук жыныстык жетилгендикти н, акыл-эс, эмоционалдык жана коомдук өзгөрүүлөрдүн кыздар сымал эле эркек балдар үчүн камтыган бир гана компоненти.
      - Балдар жана кыздардын физикалык жана гормондук өзгөрүүлөрү алардын жыныстык даярдыгын теңдетпейт
  - Өкмөт мектеп персоналына жыныстык жетилгендик ресурстарын колдонуу боюнча тренингтерди иштеп чыгуусу жана өткөрүүсү керек
    - Эркек жана кыз окуучуларын тартуу үчүн ар бир мектептен жок дегенде бир эркек жана бир аял мугалимди бул тренингге катыштыруу талабын коюу
    - Бул тренингтердин негизги максаты биология мугалимдерин, социалдык педагогдорду, аялдар жана эркектер комитеттерине кошулган мугалимдерди камтуу болушу зарыл.
    - Балдарды окутууга эркек мугалим жок болгон учурда, мектеп жергиликтүү дарыгерлер же медайымдарды жөнөтүү сымал альтернативаны караш керек.

Мектеп:

- ☑ Мектеп жетекчилиги персоналдан айыз жана жыныстык жетилгендикти окуучулар менен ачык талкуулоого мүмкүнчүлүк берип жана кубатташ керек
  - Кыздар жана балдар менен жыныстык жетилгендик боюнча байланышын жетектөөгө окутуучу жамаатын аныктоо, байланыштын масштабын так аныктоо
- ☑ Башталганга чейин көпчүлүк кыздарга жеткизүү максатында, кыздарды 5- класстан баштап айыздык байланышка аралаштыруу керек.
- ☑ Балдардын жыныстык жетилгендик боюнча билимге аралаштырууну камсыздоого кадамдар жасалышы керек
  - Эркек окуучулар менен жыныстык жетилгендик талкуусунун платформасын камсыздоо максатында мектептердин эркектер комитетин кайра калыбына келтирүүсүн карап чыгуу керек
  - Балдарды окутууну каалаган эркек мугалимдер жок учурунда, альтернатива катары жергиликтүү дарыгерлер бул кызматка чакырылышы керек
- ☑ Мектеп директорлору жыныстык жетилгендик жана айыз боюнча билимге тиешелүү убакыт аралыгында, тиешелүү курактагы баардык окуучулар тартылгандыгын жана жетиштүү деталдарды камтыган материал окутулуп жаткандыгын көзөмөлдөө жоопкерчилигин алыш керек.
- ☑ Апаларды жана кыз окуучуларды айыз боюнча окууга тартуу максатында, айыз боюнча билимин жакшыртуу үчүн аракеттерди көрүүгө, айыз боюнча өздөрүнүн түшүнүктөрүн жакшыртууга, айызга байланышкан ишмердиктердин жана айыздын айланасындагы уламыштарды жокко чыгарууга мугалимдер жоопкерчиликтүү
- ☑ Мектептер кантип колдоо табуу жөнүндө маалыматты жана/же өзгөчө кырдаалдар учурунда ооруну басуучу дары же санитардык материалдарды кайдан жана кимден алуу боюнча маалыматты мектептин деңгээлинде таркатышы керек.
  - Мектептерде ата-энелерди ата-эне-мугалим ассоциацияларына активдүү катышууга кызыктыруу мүмкүнчүлүгү болуш керек
  - Энелер менен байланыш төмөнкү маселелерге маани бериш керек:
    - Байланышты баштоо жана айыз коркунучун жокко чыгаруу максатында, апалар кыздары менен айыз темасын биринчи келгенге чейин көтөрүшү керек.
    - Кыздардын эң эрте келген 5- класста башталышы мүмкүн.
    - Апалар өздөрүнүн балдарынын жыныстык жетилүү жана айыз боюнча окуу материалдарын карап чыгууга кызыкдар.
    - Жыныстык жетилгендик өткөөл курак. Жыныстык жетилүүнүн физикалык белгилери, эрезеге жетүү жана айыздын келүүсү, кыздын психикалык же эмоциалык жактан аялдын жоопкерчилигине жана ролуна даяр экендигин көргөзбөйт.

Башкы сунуш 2

Мектептеги ССГ жайларын жакшыртуу

Уулуттук:

- ☑ Санитардык саясатты кайрадан карап чыгып, бүгүнкү мектептердеги инфраструктура боюнча чындыкты көрсөтүш керек. Ушул кездеги саясат иштеп жаткан суу түтүк системасын башкарууга ылайыкталып иштелип чыккан, бирок көптөгөн мектептерде ал система жок. Тышта жайгашкан дааратканаларды стандартка ылайык куруу жана сактоо саясаты жоктугунан, так эмес стандарттардын чөйрөсүн өнүктүрөт, мектептердеги дааратканаларды кароо маанисин азайтат, жана мамлекеттик органдардын жана агенттиктерине гигиена жана санитардык нормаларды ишке ашыруудан алагдай кылат.
- ☑ Санитардык эрежелерди кеңейтүү керек, мектептердеги чуңкур дааратканалардын куруу жана сактоо стандарттарын кошуу керек. Бул дааратканалардын куруу стандарттары имараттардын ичинде жайгашкан дааратканаларга жакын болуш керек, жеке обочолонуу чараларын ишке ашыруу керек жана бир окуучу-бир орун коэффициентине жооп бериши керек.
  - Бүт дааратканаларда иштеген тышкы эшик жана ички бөлүү болушу зарыл, ар бирине жекелик чаралар берилгендей, ошондуктан эшикти кайтаруу тажрыйбасы керексиз болгондой жана сабакка кечиккен убакыт азайгандай болушу керек.
- ☑ Тийиштүү агенттиктер жана департаменттер аныкталыш керек жана аларга дааратканаларды куруу жана сактоо боюнча көзөмөл милдеттери дайындалышы керек, жана дагы башка ССГ жайларын көзөмөлдөө өткөрүш керек : кол жууй турган- жай жана жеке гигиена бөлмөлөр.
  - Азыркы кезде, көп мектептер сунушталган стандарттарга туура келе алышпайт, каражат жетишсиздиктен жана начарлап бара жаткан суу системаларынын айынан, мектептердин текшерүү мүмкүнчүлүгүнөн сыртта калган. Иретке салууда көңүл бир гана мектептерде саясатты ишке ашырууга берилбеш керек, бирок мектептер стандарттарга ылайык келгендей бюджеттерди тартипке салып, мектептерге эң маанилүү деп аныктоого жардам берип, мектептерди жакшыртуу максаты менен биргелешип иштеп – мисалы , кичине туюк суу камсыздоо системаны куруу, сууну мектепке жакын суу булагынан тартып, же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынан жардам издөө.

Мектеп:

- ☑ Мектептер санитардык, эпидемиологиялык көзөмөлдөө департаменти, жана өз алдынча башкаруу мекемелери менен тыгыз иштегенге аракет кылып, жана техникалык тейлөө планын иштеп чыгыш керек жана санитардык жайлардын абалын жакшыртуу боюнча бюджет даярдоосу зарыл.
- ☑ Мектептер жөнгө салуу агенттиктер менен санитардык курулуштардын абалын оңдоо үчүн, гигиена жана жеке стандарттарга ылайык келгендей кылуу үчүн иштеш керек. Санитардык курулуштар гендер боюнча бөлүнүш керек жана негизги кыз жана эркек окуучулар үчүн керектүү жабдыктар менен жабдылыш керек, анын ичинде:
  - Кол жууй турган орун
  - Самын
  - Даараткана кагазы
  - Таштанды үчүн чака
  - Күзгү болууга тийиш.
- ☑ Кол жууй турган суу даараткананын ичинде да тышында да жетиштүү болуш керек. Кол жууй турган жай сыртта жайгашкан болсо, кышкы мезгилде жылуу суу алууга каражаттар зарыл.
- ☑ Мектептер жеке гигиена бөлмөлөрдү гендерлик бөлүүгө көңүл бурушу керек. Ушул бөлмөлөр колдонуучуну кышкы кыйынчылыктардан коргош керек, колдонуучуга жеке обочолонууну камсыз кылыш керек, бекитиле турган эшик болушу керек, жуунганга суу алуу мүмкүндүгү болуш керек жана колун жуунганга, капкагы бар таштанды үчүн чака жана күзгү болуш керек. Бул бөлмөлөрдүн пландаштыруу жана долбоорлоо үчүн кыздар жана балдар менен кеңешиш керек, жана мектептин суу булагынын жакындыгына көңүл буруш керек.

Үй-бүлө

- ☑ Ата-энелер балдарынын мектептерине, алардын санитардык жана башка ССГ жайларын жакшыртуу аракеттерине колдоо көрсөтүш керек. Колдоо төмөнкүлөрдү камтыйт:
  - Акча каражаты, материал берүү же куруу же сактоо боюнча долбоорлорго жардам берүү
  - Өз алдынча башкаруу мекемелерге өтүнүч менен кайрылуу же башка агенттиктерден жардам суроо
  - Долбоорлоо же алмашуу боюнча тизме түзүүгө, керектүү колдонуучу продукцияларды, самын жана даараткана кагазы сыяктуу, камсыз кулуу.

Айтылган сунуштар

Бул сунуш тизмеси изилдөөнүн катышуучулары тарабынан айтылган.

Сунуш		Кыздар	Балдар	Айымдар	Эркектер	Мугалимдер
Маалымат Колдоо						
Жыныстык жетилүү жана айыз жөнүндө окутуу материалдары даярдалып, мугалимдерге жана окуучуларга таратылышы керек. Бул материалдардын негизинде сабак өтүүнү мугалимдерге үйрөтүү керек жана бул сабактарды өтүү үчүн аларга убакыт бөлүнүүсү керек.		X	X	X		X
Материалдарда жыныстык жетилүүгө байланышкан биологиялык процесстер жана айыз жөнүндө конкреттүү баяндоо камтылуусу зарыл; жалпы суроолорго жооптор; ошондой эле теманы түшүндүргөн иллюстрациялар жана схемалар.	<ul style="list-style-type: none"> Окуучулар жана мугалимдер биология китептерин түшүнүксүз деп сыпаттап, айыз жана жыныстык жетилүү жөнүндө эң негизги маалымат менен камсыз кылбайт деп айтышты. 	X	X			X
Материалдар окутууда колдонулган бардык тилдерде жеткиликтүү болуусу керек.	<ul style="list-style-type: none"> Орус тилинде жазылган көпчүлүк материалдар кыргыз тилинде сабак берген мектептердин окуучуларынын көпчүлүгүнө түшүнүксүз. Кыргыз тилинде айыз жөнүндө жазылган материалдар чектелүү бойдон калууда. Мисалга 8/9-класс биология китептеринде орус тилиндеги материалдарынын кыскартылган түрү берилген. Аларда орус тилиндеги китептердегидей толук маалымат берилбейт. 	X	X			X
Материалы должны быть написаны доступным, бытовым языком.	<ul style="list-style-type: none"> Мугалимдердин жана окуучулардын айтымында биология китебинде жана башка окутуучу материалдарда маалымат техникалык тилде жазылып, түшүнүүгө кыйынчылык туудурууда. Мугалимдер да, окуучулар да класстан тышкары колдонууга мүмкүн болгон түшүнүктүү материалдардын зарылдыгын белгилешти. 	X	X			X
Айыз жана жыныстык жетилүү жөнүндө окуучуларга сабак өтүүдө мугалимдерге колдоо көрсөтүү зарыл.						X
Мугалимдер өз билимин жогорулатуу үчүн жана айыз жана жыныстык жетилүү темалары боюнча сабак берүүдө өзүн ишенимдүү сезүү үчүн окутуудан өтүүсү керек.	<ul style="list-style-type: none"> Мугалимдер айыз жана жыныстык жетилүү темаларын сезимтал суроолор деп кабыл алышат жана окутуудан уялышат. Жыйынтыгында көп мугалимдер бул темаларды өтүүдөн тартынышып, программадан аттап өтүшөт. Мисалы айрым биология мугалимдери бул темаларды класста өтпөй, жеке даярдануу үчүн үй-тапшырма катары беришет. Мугалимдер өздөрү айыз жана жыныстык жетилүү жөнүндө толук маалыматка ээ эмес деп, бул темаларды окутууда методиканы жана мазмунду камсыз кылган окутуудан өтүүнү туура көрүшөт. 					X

<p>Эркек балдарды окутуу үчүн эркек мугалимдер дайындалып, балдарды тартуу жана аларды окутуу үчүн өздөрү атайын окутуудан өтүүсү зарыл.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Окуучулар, мугалимдер жана ата-энелер жыныстык жетүлүү сабактары балдар жана кыздар үчүн бөлөк өтүүсүнө макул. Анда агайлар балдарды, ал эми эжекелер кыздарды окутушат. • Жыныстык жетилүү боюнча сабак өткөн мугалимдердин көпчүлүгү аялдар. • Кыздар үчүн айыз жөнүндө лекция өткөргөн аялдык кеңештер көп мектептерде иш алып барат. Көп мектептерде эркектердин кеңеши жокко эсе. Алар пассивдүү жана жыныстык жетилүү, сексуалдуулук суроолорун талкуулабайт. 	X	X	X	X	X
<p>Энелер кыздары менен айыз жөнүндө ачыгыраак болуусу зарыл.</p>		X		X		X
<p>Энелер менархеге (биринчи айыз) чейин кыздарына айыз жөнүндө түшүндүрүп берүүсү зарыл.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Айыз жөнүндө түшүнүгү жок кыздар биринчи айыз келгенде ыйлап, коркуп, эмне болуп жаткандыгын түшүнбөй, чондордон жардам сурагандан коркушкан. • Энелер кыздары айыз келгенде аларга кабар бербегенин айтышат. • Айыз жөнүндө кабардар кыздар арасында коркуу сезимдерине жана кыңкыстоого дуушар болуу ыктымалдыгы төмөн жана алар энесине же башка аялдарга айтуу мүмкүндүгү жогору. 	X		X		X

Библиография

- Abioye-Kuteyi, E. A. "Menstrual Knowledge and Practices amongst Secondary School Girls in Ile Ife, Nigeria." [Нигериядагы Иле-Ифедеги Окуучу Кыздардын Арасында Болгон Менструация тууралуу Билим жана Практикалар]. *The Journal of the Royal Society for the Promotion of Health* 120.1 (2000): 23–26. Print.
- Baig-Ansari, Naila et al. "Anemia Prevalence and Risk Factors in Pregnant Women in an Urban Area of Pakistan." [Пакистандын Шаар Жеринде Жашаган Боюнда Бар Аялдардын Арасында Болгон Анемиянын Таралышы жана Коркунуч Факторлору]. *Food and Nutrition Bulletin* 29.2 (2008): 132–139. Print.
- Caruso, Bethany et al. *WASH in Schools Empowers Girls' Education in Freetown, Sierra Leone: An Assessment of Menstrual Hygiene Management in Schools.* [Мектептердеги ССГ Сьерра-Леондогу Фритаун Шаарында жашаган Кыздардын Билим Мумкунчулукторун Кенейтет: Мектептеги Айыз Гигиенасын Башкаруу боюнча Баалоо]. New York: United Nations Children's Fund, 2013. Print.
- Crofts, Tracey, and Julie Fisher. "Menstrual Hygiene in Ugandan Schools: An Investigation of Low-Cost Sanitary Pads." [Уганда Мектептериндеги Айыз Гигиенасы: Арзан Санитардык Коштолору жонундо Изилдоо]. *Journal of Water, Sanitation and Hygiene for Development* 2.1 (2012): 50. CrossRef. Web.
- Dangour, A. D., H. L. Hill, and S. J. Ismail. "Haemoglobin Status of Adult Non-Pregnant Kazakh Women Living in Kzyl-Orda Region, Kazakhstan." [Казахстандын Кызыл-Ордо Шаарында Жашап Жаткан Кош бойлуу Казах Аялдарынын Гемоглабинин Статусу]. *European Journal of Clinical Nutrition* 55.12 (2001): 1068–1075. PubMed. Web.
- Disler, P. B. et al. "The Effect of Tea on Iron Absorption." [Чайдын Темир Жутулушуна Болгон Таасири]. *Gut* 16.3 (1975): 193–200. Print.
- Domashov, I. et al. *Baseline Assessment of Access to Water, Sanitation and Hygiene in Schools and Hospitals in the Northern Oblasts of Kyrgyzstan (Issyk-Kul, Naryn and Talas).* [Кыргызстандын Тундук Облустарындагы (Ысык-Кол, Нарын, Талас) Мектептердин жана Ооруканалардын Суу, Санитария жана Гигиенасы боюнча Негизги Баалоо]. Bishkek: Ministry of Health of the Kyrgyz Republic and United Nations Children's Fund, 2011. Print.
- Haver, Jacquelyn et al. *WASH in Schools Empowers Girls' Education in Masbate Province and Metro Manila, Philippines: An Assessment of Menstrual Hygiene Management in Schools.* [Мектептердеги ССГ Филиппиндин Масбате облусундагы жана Метро Маниладагы Кыздардын Билим Мумкунчулукторун Кенейтет: Мектептеги Айыз Гигиенасын Башкаруу боюнча Баалоо]. New York: United Nations Children's Fund, 2013. Print.
- Irinoye, O. O., A. Ogungbemi, and A. O. Ojo. "Menstruation: Knowledge, Attitude and Practices of Students in Ile-Ife, Nigeria." [Айыз: Нигериядагы Иле-Ифенин Студенттеринин Билими, Мамилелери жана Практикалары]. *Nigerian Journal of Medicine: Journal of the National Association of Resident Doctors of Nigeria* 12.1 (2003): 43–51. Print.
- Juraev, Emil. *Ethnicity and Education in Kyrgyzstan.* [Кыргызстанда болгон Этникалык Таандык жана Билим]. Bishkek: OSCE Academy, 2005. Print.
- Long, Jeanne et al. *WASH in Schools Empowers Girls' Education in Rural Cochabamba, Bolivia: An Assessment of Menstrual Hygiene Management in Schools.* [Мектептердеги ССГ Боливиядагы Кочамба Айыл Аймактарындагы Кыздардын Билим Мумкунчулукторун Кенейтет: Мектептеги Айыз Гигиенасын Башкаруу боюнча Баалоо]. New York: United Nations Children's Fund, 2013. Print.
- Loyola University Health System. "Irregular Periods in Young Women Can Be Cause for Concern." [Айыздын Регулярдуу Турдоо Келбоосу Тынчсызданууга Себеп Болушу Мүмкүн]. *ScienceDaily*. N.p., 10 Sept. 2013. Web.
- McMahon, Shannon A. et al. "'The Girl with Her Period Is the One to Hang Her Head' Reflections on Menstrual Management among Schoolgirls in Rural Kenya." [“Этек Кири Келген Кыз Уялышы Керек”: Кениянын Айыл Аймактарындагы Окуучу Кыздардын Айыз Башкаруу Боюнча Ой Жугуртуулор]. *BMC International Health and Human Rights* 11 (2011): 7. BioMed Central. Web.
- Montgomery, Paul et al. "Sanitary Pad Interventions for Girls' Education in Ghana: A Pilot Study." [Ганадагы Кыздардын Билими учун Жазалган Иш-Чаралар]. *PLoS ONE* 7.10 (2012): e48274. *PLoS Journals*. Web.
- National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. *Population Census for Kyrgyzstan, 1989.* [Кыргызстандагы Калкты Каттоо Кызматы, 1989]. N.p., 1989. Print.
- . *Population Census for Kyrgyzstan, 2009.* N.p., 2009. Print.
- National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, Ministry of Health of the Kyrgyz Republic, and ICF International. *Kyrgyz Republic Demographic and Health Survey 2012.* [Кыргыз Республикасындагы Демография жана Ден-Соолук боюнча Изилдоо, 2012]. N.p., 2013. Print.

Research Institute of Obstetrics and Pediatrics, Ministry of Health of the Kyrgyz Republic, and Macro International Inc. Kyrgyz Republic Demographic and Health Survey 1997. [Кыргыз Республикасындагы Демография жана Ден-Соолук боюнча Изилдоо, 1997]. N.p., 1998. Print.

Sahin, Murat et al. "Developing Games as a Qualitative Method for Researching Menstrual Hygiene Management in Rural Bolivia." [Боливиянын Айыл Аймактарында Айыз Гигиенасын Башкаруу Боюнча Маселелерин Изидоо учун Иштеп Чыгарылган Сапаттуу Изилдоонун Инструменти Катары Оюндар]. *Waterlines* 34.1 (2015): 68–78. developmentbookshelf.com (Atypon). Web. Sanitar. N.p. Print.

Sanitary Rules and Regulations [Санитардык Эрежелер жана Нормалар]. 2.4.002-03. N.p. Print.

Sclar, Gloria. "Growing up in Tajikistan - Students' Perceptions of the Pubertal Transition to Inform Culturally Appropriate Puberty Books." [Таджикистанда Осуп Чоноу: Студенттердин Жыныстык Жетилуудо болгон Озгоруулорго Коз Карашын Эске Алып Маданий Озгочолукторунун Негизинде Жетилуу Жонундо Китеп Басып Чыгаруу]. Emory University, 2015. Print.

Sommer, Marni. "Ideologies of Sexuality, Menstruation and Risk: Girls' Experiences of Puberty and Schooling in Northern Tanzania." [Жыныс, Айыз жана Тобокелдик Жонундо Идеологиялар: Түндүк Танзаниядагы Кыздардын Оспүрүм Жаш жана Билим боюнча Тажрыйбалары]. *Culture, Health & Sexuality* 11.4 (2009): 383–398. PubMed. Web.

---. "Putting Menstrual Hygiene Management on to the School Water and Sanitation Agenda." [Айыз Гигиенасын Башкаруу Маселелерин Мектептердеги Суу жана Санитария боюнча Планына Киргизуу]. *Waterlines* 29.4 (2010): 268–278. CrossRef. Web.

---. "Where the Education System and Women's Bodies Collide: The Social and Health Impact of Girls' Experiences of Menstruation and Schooling in Tanzania." [Билим Беруу Системасы жана Аялдардын Денеси Беттешкенде: Кыздардын Айыз жана Билим Тарабында болгон Тажрыйбаларынын Алардын Социалдык Статусуна жана Ден Соолугуна Таасири]. *Journal of Adolescence* 33.4 (2010): 521–529. PubMed. Web.

Tjon A Ten, Varina. *Menstrual Hygiene : A Neglected Condition for the Achievement of Several Millennium Development Goals*. [Айыз Гигиенасы: Бир Нече Мин Жылдыктын Онуугу Максттарын Жетууго болгон Карата Тоотпостук Шарттар]. Brussels: Europe External Policy Advisors, 2007. Print.

United Nations Children's Fund. *Equity of Access to WASH in Schools: A Comparative Study of Policy and Service Delivery in Kyrgyzstan, Malawi, the Philippines, Timor-Leste, Uganda and Uzbekistan*. [Мектептердеги ССГга Бирдей Мумкунчулук Тузуу: Саясат жана Жардам Кызматтары туралуу Кыргызстанда, Малавиде, Филиппинде, Тимор-Лесте, Угандада жана Узбекистанда откорулгон Салыштырмалуу Изилдоо]. New York: United Nations Children's Fund, 2013. Print.

Vashneva, NS, IA Domashov, et al. *Analysis of the Requirements for the Design and Engineering of Projects Concerning Water Supply, Sanitation and Hygiene in Schools and Health Facilities*. [Мектептердеги жана Ооруканалардагы Суу, Санитария жана Гигиена Маселелери боюнча Долбоорлордун Дизайни жана Инжердик Талаптарынын Анализи]. Bishkek: United Nations Children's Fund, 2012. Print.

Vashneva, NS, A. Kirilenko, et al. *Gender Aspects of Access to Clean Drinking Water and Sanitation: Assessment and Concept*. [Таза Ичуучу Сууга жана Санитарияга болгон Гендердик Аспект: Баалоо жана Концепция]. Bishkek: Women in Europe for a Common Future, Social Technologies Agency, 2014. Print.

World Bank Data Kyrgyz Republic. [Дуйнолук Банктын Маалымат-берилмелер]. World Bank, 2016. Web. 2 Feb. 2016. <<http://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>>

"2014 World Bank Income Classifications: Kyrgyz Republic Becomes Lower Middle Income Country." [Дүйнөлүк Банктын 2014-жылга Карата Киреше Классификация: Кыргызстан орто кирешеден томон өлкө болуп калууда]. The World Bank. World Bank, 24 July 2014. Web. 2 Feb. 2016. <<http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2014/07/24/kyrgyz-republic-becomes-lower-middle-income-country>>.

The World Fact Book. CIA, 7 Mar. 2016. Web. 23 Mar. 2016. <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html>>.

Zakirov, Z.Z., and C.S. Davletova. *Biology: Human Anatomy, Physiology, and Hygiene*. [Биология: Адамдын Анатомиясы, Физиология жана Гигиена]. 2nd ed. Bishkek: Bilim-Kompyuter, 2012. Print.

Zijp, I. M., O. Korver, and L. B. Tijburg. "Effect of Tea and Other Dietary Factors on Iron Absorption." [Чайдын жана Башка Азыктардык Темир Жутулушуна Болгон Таасирлери]. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition* 40.5 (2000): 371–398. PubMed. Web.

Zuzmer, A.M., and O.L. Petrishina. *Biology: Man and His Health*. [Биология: Адам жана Анын Ден Соолугу]. 19th ed. Moscow: Prosveshenie, 1990. Print.